

VERGEZICHTEN GEZOCHT

Een semantische dialoog tussen media- en zelfrepresentaties van Marokkaanse
migranten in Nederland, 1965-1980

Yamilé Bueters

6823866

MA Thesis, Cultural History of Modern Europe, Utrecht University

21 juni 2021

Yamilé Bueters

Studentnummer: 6823866

Universiteit van Utrecht

MA thesis, Cultuurgeschiedenis van modern Europa

Thesisbegeleider: Prof. Dr. Jaap Verheul

Datum: Maandag 21 juni 2021

Dankwoord

Deze MA thesis is mede dankzij de inbreng en steun van verschillende mensen om mij heen tot stand gekomen. Op de eerste plaats wil ik mijn thesisbegeleider Jaap bedanken. Jouw kennis en inzichten hebben mijn ambities een vruchtbare bodem geboden. Bovenal hebben jouw bemoedigende woorden en adviezen veel voor mij en mijn onderzoek betekend. Ik had mij geen betere begeleider kunnen wensen. Tevens bedank ik mijn moeder Sonja en zus Alessa en haar partner Stephan voor hun steun en redactionele advies. Ook mijn vriendinnen Seléne en Suzan wil ik bedanken voor het meelesen in de afrondende fase van de thesis. En niet te vergeten bedank ik mijn partner Christian voor zijn steun en geduld, dit heeft mij in staat gesteld mij volledig te kunnen focussen op mijn afstudeerperiode.

Index van illustraties en tabellen

Figuur 1. Tabel: Terminologie Marokkaanse migranten, 1965-1980	20
Figuur 2. Illustratie van krantenkoppen over beleid voor illegale Marokkaanse gastarbeiders	25
	27
Figuur 3. Voorbeelden van krantenberichten over een gewelddadig conflict tussen Marokkanen onderling	27
Figuur 4. Hongerstaking van de illegaal in Nederland verblijvende Marokkaanse migranten	29
Figuur 5. Voorbeeld van krantenartikel met oppositioneel taalgebruik	33
Figuur 6. Marokkaanse migranten in de mijn van Oranje-Nassau (ca. 1969)	39
Figuur 7. Mohammed Mustapha Douhaha met Den Uyl en Wim Kok	43
Figuur 8. Hayat Ajib met collega's in de koekfabriek in Zaandam	44
Figuur 9. Een foto van Rahma el Mouden en haar man in 1980	47
Figuur 10. Illustratie semantische dialoog tussen DE AANWINST en DE AANHOUDER	52
Figuur 11. Illustratie semantische dialoog tussen DE INDRINGER en DE VERBINDER	57
Figuur 12. Illustratie semantische dialoog tussen HET SLACHTOFFER en DE PIONIER	63

Samenvatting

De Marokkanen die tussen 1965 en 1980 naar Nederland emigreerden worden samen met hun kinderen en kleinkinderen al sinds de jaren zestig gerepresenteerd in de media en zijn daarmee onderdeel van het Nederlandse publieke debat. Toch geeft dit debat slechts een beperkt beeld van deze migranten. Minder publieke aandacht ging uit naar de ervaringen van de migranten zelf. Dit onderzoek gaat in op deze lacune. Beide perspectieven komen in dit onderzoek aan het woord in de vorm van een semantische dialoog. Het postkoloniale theoretische concept *trope* biedt als analytisch instrument inzichten in de semantische structuren die de contouren van een discours blootleggen. Middels deze opzet is onderzocht wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de zelfrepresentaties (micro) en de mediarepresentaties (macro). In dit onderzoek komt naar voren dat er zowel overeenkomsten als verschillen zijn in de wijze waarop betekenis wordt gegeven aan sociaal-maatschappelijke elementen binnen de Nederlandse samenleving. Daarnaast worden vanuit het ene perspectief facetten zichtbaar, die vanuit een ander oogpunt buiten beschouwing blijven. De culturele uitwisselingen binnen een transnationale context tussen Marokko en Nederland zijn cruciaal gebleken in de wijze waarop het migratieproces wordt ervaren. Deze uitkomsten hebben onder andere tot de conclusie geleid dat multiperspectiviteit noodzakelijk is voor meer inzicht in de diverse aspecten die gepaard gaan met migratie.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Index van illustraties en tabellen

Samenvatting

Inleiding	2
Historiografie	4
Theorie	8
Bronnen en methodologie	11
<i>Conceptueel raamwerk: kranten en verhalen in een semantische dialoog</i>	12
Terminologie	15
Opbouw	16
1 Het Nederlands publiek discours 1965-1980	17
Kranten in het publiek discours	17
Delpher archief	18
Exotrope analyse van het Nederlandse krantenlandschap	21
<i>DE AANWINST</i>	22
<i>DE INDRINGER</i>	24
<i>HET SLACHTOFFER</i>	28
Conclusie	31
2 Marokkaanse ervaringen	35
Marokkaanse verhalen	35
Endotropes als zelfrepresentatie	37
<i>DE AANHOUDER</i>	39
<i>DE PIONIER</i>	42
<i>DE VERBINDER</i>	45
Conclusie	48
3 De semantische dialoog	50
DE AANWINST en DE AANHOUDER	51
<i>Zicht op de toekomst</i>	52
<i>Voorwaarden en mogelijkheden</i>	54

DE INDRINGER en DE VERBINDER	56
<i>Status persoonsgebonden</i>	57
<i>Afstand en nabijheid</i>	59
HET SLACHTOFFER en DE PIONIER	62
<i>Het bereik van synergie: kennis en organisatie</i>	63
<i>In positie gebracht: problematiek en emancipatie</i>	65
Conclusie	67
Discussie en conclusie	70
Bronnen	73
Krantenartikelen	73
<i>Algemeen Dagblad</i>	73
<i>De Telegraaf</i>	77
<i>de Volkskrant</i>	83
Verhalenbundels	91
<i>Een halve eeuw in Nederland 1969-2019</i>	91
<i>Marokkanen in Nederland</i>	92
<i>10 portretten van gastarbeiders</i>	93
Bibliografie	94

Inleiding

Migreren vanuit niet-westerse landen brengt een specifieke dynamiek en bagage met zich mee: ontworteling, heimwee, trauma en, het eeuwige onbereikbare, erbij horen. [...] De zoektocht naar een 'thuis' en gekaapte potentie domineert ons wezen als ongenode gast die weigert je huis te verlaten. [...] Wanneer mag je jezelf Nederlander noemen, en wil je dat überhaupt wel? Wanneer heb je het recht om geen onderwerp meer te zijn van het debat, maar het debat te bepalen?¹ – Dipsaus 2020.

Het boek *De goede immigrant: 23 visies op Nederland*, gebaseerd op de gelijknamige podcast Dipsaus, benadrukt dat de stem van 'de migrant' gehoord moet worden in het Nederlandse publieke immigratiedebat.² De kinderen van Marokkaanse migranten en andere niet-westerse immigranten, die zich na de Tweede Wereldoorlog vestigden in Nederland, vertellen in deze publicatie over hun leven. Vele nazaten van migranten, waaronder ook de kinderen van Marokkaanse migranten, schreven al eerder autobiografische romans en verhalen. Deze verhalen reflecteren op de veranderingen in de omgang met 'de ander', 'de nieuwkomer', die worden beïnvloed door het overwegend negatieve publieke debat over immigratie, grenzen, integratie en racisme.³ Deze auteurs positioneren zich met hun autobiografieën in het migratiedebat dat al gevoerd wordt sinds de komst van hun ouders en grootouders.⁴

In de jaren zestig kwamen vele gastarbeiders naar Nederland om het tekort aan arbeiders in de Nederlandse industriële sector op te lossen. De groep Marokkaanse migranten bestond uit

¹ Dipsaus, *De goede immigrant. 23 visies op Nederland* (Amsterdam 2020) 11-13.

² Ibidem, 11-13.

³ Khadija Arib, *Couscous op zondag. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2009); Sinan Çancakya, *Mijn ontelbare identiteiten* (Amsterdam 2020); Abdelkader Benali, *De weekend miljonair* (Amsterdam 2019); Nadia Bouras, *Een klas apart. Geschiedenis van een Arabische School in Amsterdam* (Amsterdam 2020).

⁴ Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018) 7; Dipsaus, *De goede immigrant*, 11-13.

voornamelijk jonge mannen en enkele vrouwen.⁵ In de context van de Nederlandse economie fungeerden de gastarbeiders als *menselijk kapitaal*. Kapitaal dat met de vraag- en aanbodfluctuaties van het kapitalistische systeem meebewoog en daarmee ook de verblijfsduur bepaalde.⁶ Deze redenering baseerde men op patronen van arbeidsmigratie in het verleden.⁷ Tijdens de economische crisis van de jaren tachtig kampte Nederland met een economisch maatschappelijk probleem, omdat de Marokkaanse migranten niet terugkeerden naar hun land van herkomst.⁸ De gemiddelde verblijfsduur van de gastarbeiders liep op. De gastarbeiders kwamen nu ook in aanmerking voor sociale voorzieningen en huisvesting. Dit leverde een druk op de Nederlandse verzorgingsstaat en op de sociale huurmarkt in de toenmalige arbeiderswijken.⁹ De omslag van een tijdelijk verblijf naar een permanente vestiging vertaalde zich in het publieke debat in een opeenstapeling van maatschappelijke problematiek.¹⁰ In de jaren negentig bereikte het debat een dieptepunt. Deze periode werd onder andere door Paul Scheffer beschreven als 'het multiculturele drama'.¹¹

Dit debat heeft de basis gelegd voor publieke denkbeelden die anno nu nog steeds in delen van de Nederlandse samenleving onderdeel zijn van het collectief geheugen.¹² Nederlandse historici Leo Lucassen en Wim Willems constateren dat de manier van denken ten opzichte van migratie en integratie van 'nieuwkomers' sterk verbonden is met processen uit de westerse geschiedenis, waaronder die van kolonisatie.¹³ Ook vóór de komst van de Marokkaanse migranten kende Nederland al een rijke migratiegeschiedenis. Dit migratieverleden is vaak onderbelicht geweest in de nationale geschiedschrijving.¹⁴ In het boek *Vijf eeuwen migratie* verklaren historici Leo Lucassen en Jan Lucassen deze selectieve omgang met het verleden in een langetermijnmigratiegeschiedenis van Nederland.¹⁵ Ze stellen dat er van 1800 tot 1914 een sterk nationalistisch beeld overheerste over de geschiedenis van Nederland. Dit beeld representeerde een cultureel homogene bevolking die dezelfde taal en geschiedenis deelde. Het rijke migratieverleden van vóór 1800 werd achterwege gelaten in het verplicht voorgeschreven

⁵ Rafaëla van der Meer, 'Hoe kwamen Marokkaanse gastarbeiders naar Nederland?', NPO: Andere tijden, <https://npofocus.nl/artikel/7771/hoe-kwamen-de-marokkaanse-gastarbeiders-naar-nederland-> (geraadpleegd op 7 december 2020); Nadia Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 41.

⁶ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 116-117.

⁷ Ibidem, 14.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Prins Boukje, *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000).

¹¹ Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).

¹² Hayat Essakkati, 'Opinie: Wie Marokkaanse jongeren wil begrijpen, moet kijken hoe hun moeders zijn behandeld', *de Volkskrant*, 25 september 2020, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wie-jonge-relschoppers-wil-begrijpen-moet-kijken-hoe-hun-moeders-zijn-behandeld~baa227cd/> (geraadpleegd op 13 juni 2021).

¹³ Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006) 33.

¹⁴ Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 7.

¹⁵ Ibidem.

lesmateriaal over de vaderlandse geschiedenis. Deze selectieve interpretatie van het verleden construeerde de oppositionele categorieën ‘wij’ – Nederland – en ‘zij’ – nieuwkomers.¹⁶ Daarnaast stellen ze dat denkbeelden over migratie tot stand komen in een wisselwerking tussen ‘het gedrag van de ander’ op microniveau en ‘het beeld over de ander’ op macroniveau. Het is precies deze wisselwerking waar de twee vragen in de quote van Dipsaus naar verwijzen. Deze multidimensionale vragen zijn te begrijpen in de context van het academisch debat over de rol van mediarepresentaties in het publiek discours.

Historiografie

Het publiek discours is een theoretisch concept dat verwijst naar de wijze waarop in de samenleving wordt gedebatteerd over de publieke zaak, het algemeen belang. Het publiek discours ligt derhalve ten grondslag aan het politiek debat en speelt zich af in de publieke ruimte, tussen overheid en privésfeer.¹⁷ Het publiek discours wordt sinds de opkomst van de krant gevormd door een wisselwerking tussen politieke partijen, mediakanalen, boeken en maatschappelijke instituties.¹⁸ De krant voorziet als massamedium grote groepen mensen van informatie over actualiteiten, maar biedt ook opinies, publieke debatten en achtergronden. Daarnaast rapporteren kranten niet enkel over wat er in de wereld gebeurt, maar beïnvloeden ze ook publieke debatten en opinies met de selectie van nieuwsfeiten, krantenkoppen en de context waarin ze informatie aanbieden.¹⁹ Dit selectieproces wordt *framing* genoemd. Kranten hebben daarmee invloed op de agenda van het debat – *agendasetting*. Tevens kunnen identiteiten en betekenis worden ontleend aan de inhoud van kranten.²⁰ De wisselwerking tussen de afspiegeling en sturing van de samenleving noemen we *mediation*.²¹ Kranten zijn derhalve voor cultuurhistorisch onderzoek een belangrijke seriële bron die een – beperkt – beeld geeft van het publiek discours. De rol van mediaberichten in een publiek discours wordt vanuit diverse academische disciplines in nationaal en internationaal perspectief onderzocht. Er is veel onderzoek naar de wisselwerking tussen framing en agendasetting.²² De

¹⁶ Ibidem, 11-13.

¹⁷ Lorella Viola and Jaap Verheul, ‘One hundred years of migration discourse in the times. A discourse-historical word vector space approach to the construction of meaning’, *Frontiers in Artificial Intelligence* 3 (2020) 64; Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017) 243-246.

¹⁸ Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 11-13.

¹⁹ Viola and Verheul, ‘One hundred years of migration discours’; Huub Wijfjes en Frank Harbers, *De Krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 13-15.

²⁰ Wijfjes en Harbers, *De Krant*, 15.

²¹ Ibidem.

²² Jakob-Moritz Eberl e.a., ‘The European media discourse on immigration and its effects. A literature review’, *Annals of the International Communication Association* 42 (2018) 3, 207-223; Emily M. Farris and Heather Silber Mohamed, ‘Picturing immigration.

patronen in thematiek en taalgebruik die worden geïdentificeerd, vertonen opvallende overeenkomsten.²³ De hoofdlijnen hiervan worden in deze beknopte historiografie uiteengezet.

Ten eerste wordt geconstateerd dat mediarepresentaties over 'nieuwkomers' in de regel een overwegend generiek en negatief karakter hebben. Dit herkenden pedagoog Carien Nelissen en sociaalwetenschapper Frank J. Buijs in de denkbeelden over 'nieuwkomers' in Nederland.²⁴ Tevens kwam socioloog Rob Wentholt in een multidisciplinair onderzoek over de gastarbeiders in Nederland tot dezelfde conclusie. Hij voegt daaraan toe dat de Nederlandse persorganen een vertekend stereotyperend beeld presenteren.²⁵ De Nederlandse pers is hierin niet uniek. Meerdere Europese en Amerikaanse onderzoekers constateren eenzelfde tendens in het hedendaags migratiediscours in de media.²⁶ Desalniettemin zegt de inmiddels ruim vijftig jaar durende negatieve trend in het internationale debat nog weinig over de inhoud van de mediaberichten.

Wentholt stelt twee inhoudelijk overeenkomstige trends vast. Enerzijds gaat het om de presentatie van het eigen vergaarde nieuws zoals hij dit definieert, 'het dagelijks gebeuren', waarin overwegend ongenueanceerd taalgebruik en negatieve berichtgeving overheerst over incidentele delicten en ordeverstoring. Anderzijds signaleert hij de artikelen over beleidsadviezen, wetenschappelijk onderzoek en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen. In deze artikelen lag het zwaartepunt op onderwerpen zoals de arbeidsmarkt, gezondheidszorg, wervingsprocedures en huisvesting. Dit werd later in de jaren zeventig uitgebreid met thema's zoals integratie en sociaal-maatschappelijke achterstanden.²⁷ Vanuit antropologisch perspectief werd geconstateerd dat de geringe interactie met Nederlanders en de oriëntatie op het land van herkomst de hoofdoorzaken zijn voor de sociale achterstanden van Marokkaanse gastarbeiders.²⁸ Migratie wordt zowel in een incidentele setting in de samenleving als op analyse-/beleidsniveau in problematische termen geformuleerd. Deze strekking verschilt opvallend weinig met de bevindingen in hedendaagse

How the media criminalizes immigrants', *Politics, Groups, and Identities* 6 (2018) 4, 814–824; Benjamin O'Brien Gonzalez e.a., 'Framing Refugee. Media, Framing and Sanctuary Cities', *Mass Communication and Society* 22 (2019) 6, 756–778; David Smith and David Deacon, 'Immigration and the British news media. Continuity or change?', *Sociology Compass* 12 (2018) 9, e12618; Tobias Heidenreich e.a., 'Political migration discourses on social media. A comparative perspective on visibility and sentiment across political Facebook accounts in Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 46 (2020) 7, 1261–1280; Lanier Frush Holt, 'Writing the Wrong. Can Counter-Stereotypes Offset Negative Media Messages about African Americans?', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 90 (2013) 1, 108-125.

²³ James Paul Gee and Michael Handford, *The Routledge Handbook of discourse Analysis* (London 2012) 5.

²⁴ Carien Nelissen and Frank J. Buijs, 'Between continuity and change. Moroccans in the Netherlands', in: Hans Vermeulen en Rinus Penninx, *Immigrant integration. The Dutch Case* (Amsterdam 2000) 178-201, aldaar 192-193.

²⁵ Rob Wentholt e.a., *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk* (Leiden 1967) 170.

²⁶ Viola and Verheul, 'One hundred years of migration discourse'; Eberl, 'The European media discourse'; Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'; O'Brien Gonzalez, 'Framing Refugee'; Holt, 'Writing the Wrong'; Smith and Deacon, 'Immigration and the British news media'; Nora Theorin, 'Maintainers of Ethnic Hierarchies? Investigating the Relationship Between Media Use and Attitudes Toward Perceived Remote Versus Perceived Close Immigration', *Mass Communication and Society* 22 (2019) 6, 827–850; Sarah Spencer, *The migration debate* (Bristol 2011).

²⁷ Annemarie Cottaar en Nadia Bouras, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009) 17-18.

²⁸ Lotty van den Berg-Eldering, 'Moroccan families in the Netherlands', *Netherlands Journal of Sociology* 15 (1979) 1, 73-82.

mediastudies. De onderwerpen die worden gekoppeld aan 'de migranten' zijn veelal conflict-georiënteerd.²⁹

Ten tweede is het niet alleen de focus op problematische aspecten dat de berichten generiek en negatief maakt. Tevens zijn de patronen in het selectieproces van nieuwsfeiten bepalend in de vorming van het beeld. De Nederlandse kranten selecteerden informatie op basis van wat relevant wordt geacht voor hun lezerspubliek.³⁰ In een internationale context constateren linguïst Lorella Viola en cultuurhistoricus Jaap Verheul in hun onderzoek over de historische ontwikkeling van betekenisgeving aan het fenomeen migratie in de Britse kranten verschillende trends waarvan een aantal overeenkomsten vertonen met de Nederlandse pers. Zo werd migratie onder andere regelmatig geassocieerd met sociale problemen en criminaliteit.³¹ In een frame is één incidenteel bericht niet op zichzelf staand, maar wordt deze associatief in verband gebracht met meerdere thema's in de bredere maatschappelijke context.³² Daarnaast leidt de frequente circulatie van deze verbanden tot een beeld dat beklijft.³³ Een mediaframe construeert op (inter)nationaal niveau de sociaal-maatschappelijke contouren waarbinnen 'de migrant' discursief betekenis krijgt.³⁴ In de Nederlandse context bracht historica Charlotte Laarman het beeldvormend taalgebruik in het Nederlandse publiek discours over postkoloniale migranten in kaart. Ze onderzocht op welke wijze metaforisch taalgebruik betekenis en beeld biedt aan abstracte concepten, zoals 'de Nederlandse natie'.³⁵ Zo verwijst de familiemetafoor veelal naar 'de Nederlandse Natie' en worden de water- of inundatiemetafoor, exodusmetafoor en oorlogsmetafoor veelal gebruikt om het potentiële gevaar en de omvang van 'de groep migranten' uit te drukken.³⁶

Ten derde tonen diverse studies naar mediarepresentaties dat een gegronde onderbouwing van het potentiële gevaar en de omvang vaak ontbreekt.³⁷ Te denken valt aan de kwantificatie van immigratie ter onderbouwing van strenger immigratiebeleid in het (inter)nationaal publiek discours. Dit is niet altijd gebaseerd op de actuele migratiecijfers.³⁸ Bovendien is het de nadruk op *immigratiecijfers* in visuele weergaves die het beeld vertekenen.

²⁹ Eberl, 'The European media discourse'; Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'.

³⁰ Wentholt, *Buitenlandse arbeiders*, 176.

³¹ Viola and Verheul, 'One hundred years of migration discourse', 14.

³² Wentholt, *Buitenlandse arbeiders*, 167-168.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Fred Wester, 'Goffman als basis voor frame-analyse en framingonderzoek', *Kwalon tijdschrift voor kwalitatief onderzoek* 22 (2017) 2.

³⁵ Charlotte Laarman, *Oude onbekenden. Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten in Nederland, 1945-2005* (Hilversum 2013) 24.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'; Henk van Houtum and Rodrigo Bueno Lacy, 'The migration map trap. On the invasion arrows in cartography of migration', *Mobilities* 15 (2020) 2, 196-219; Wentholt, *Buitenlandse arbeiders*, 171; Holt, 'Writing the Wrong'.

³⁸ Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'; van Houtum and Lacy, 'The migration map trap'; Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 225-231.

Deze laten de verhoudingen tussen emigratie- en immigratiecijfers onderbelicht.³⁹ Een ander voorbeeld op nationaal niveau doet zich voor in de frequentie van berichten over criminaliteit onder Turken en Marokkanen dat niet in verhouding staat tot de statistische gegevens over criminaliteit in Nederland.⁴⁰ Zowel in de Nederlandse context in 1965 als in de huidige Europese context wordt gesteld dat ongenueanceerde mediarepresentaties invloed hebben op de informatie die het publiek tot zich neemt en daarmee het collectieve beeld over immigratie vormen.⁴¹

Tot slot tonen studies aan dat de invloed van mediarepresentaties doordringt in meerdere dimensies van de samenleving op micro- en macroniveau. Veelvuldige blootstelling aan negatieve berichtgeving leidt tot een toename in stemmen voor nationale politieke partijen met een streng immigratiebeleid en een negatieve houding ten opzichte van migranten.⁴² Politicoloog Emily Farris voegt daaraan toe dat dit resulteert in een angst voor migranten.⁴³ Mediarepresentaties hebben ook invloed op identiteitsvorming. Nelissen en Buijs constateren een negatieve impact hiervan op de sociaal-maatschappelijke identiteit van de 'nieuwkomers'. Dit resulteert ook in een blindheid voor de toenemende socio-economische verscheidenheid binnen de groep van Marokkaanse migranten. Nelissen en Buijs stellen dat de publieke denkbeelden over 'de ander' een performatieve dimensie met zich meedragen. Dit betekent dat een denkbeeld niet passief aanwezig is, maar aanzet tot menselijk handelen.⁴⁴ Het leidt onder andere tot discriminerende praktijken op de arbeidsmarkt. Daarnaast leidt het tot isolatie van de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Dit bevordert de sociale segregatie tussen hen en de rest van de samenleving.⁴⁵ Schrijver en onderzoeksjournalist Will Tinnemans voegt daaraan toe dat het uitblijven van direct contact tussen beiden de vorming van vooroordelen bevordert.⁴⁶ Bijna twintig jaar later worden nog steeds soortgelijke constatering gedaan. Amerikaanse mediapsycholoog, Muniba Saleem, stelt dat negatieve mediarepresentaties van groepen met een migratieachtergrond de intergroeprelaties bemoeilijkt.⁴⁷

Hoewel de implicaties van deze representaties op 'de groep' en de publieke beeldvorming veelvuldig worden onderzocht, zijn er weinig studies naar de weerslag van negatieve beeldvorming

³⁹ Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'; van Houtum and Lacy, 'The migration map trap'; Amalia Campos-Delgado, 'Counter-mapping migration. Irregular migrants' stories through cognitive mapping', *Mobilities* 13 (2018) 4, 488–504.

⁴⁰ Wentholt, *Buitenlandse arbeiders*, 171.

⁴¹ Van Houtum and Lacy, 'The migration map trap'; Wentholt, *Buitenlandse arbeiders*, 180-181; Laarman, *Oude onbekenden*; Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'; Nelissen and Buijs, 'Between continuity and change', 192-193.

⁴² Holt, 'Writing the Wrong'; Eberl, 'The European media discourse'; Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'.

⁴³ Farris and Silber Mohamed, 'Picturing immigration'.

⁴⁴ Nelissen and Buijs, 'Between continuity and change', 192-193.

⁴⁵ Ibidem; J.M. Theunis, *Gastarbeiders-lastarbeiders. Ongewenste vreemdelingen? Discriminatie? Gemiste kansen?* (Hilversum 1968).

⁴⁶ Will Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van de mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* 123.

⁴⁷ Muniba Saleem and Srividya Ramasubramanian, 'Muslim Americans' Responses to Social Identity Threats. Effects of Media Representations and Experiences of Discrimination', *Media Psychology* 22 (2019) 3, 373–393.

op de migrant.⁴⁸ Een andere opvallende lacune in het academisch debat is het gebrek aan vergelijkende studies die media- en zelfrepresentatie van 'de migrant' in één en hetzelfde onderzoek bestuderen. Een enkeling, zoals Laarman, heeft dit in kaart gebracht voor de postkoloniale migranten. Zo'n vergelijkend onderzoek over Marokkaanse migranten ontbreekt. Dit terwijl anno 2021 onderzoek naar de verhouding tussen het publiek discours en de zelfrepresentaties van de Marokkaanse migranten urgent is.⁴⁹ 'Wanneer heb je het recht om geen onderwerp meer te zijn van het debat, maar het debat te bepalen?'⁵⁰ Deze vraag onderschrijft de urgentie voor een zichtbare meerstemmigheid in het publiek discours. Zonder vergelijkende studies is de hedendaagse positie en het publieke beeld van de Marokkaanse minderheden in Nederland niet te begrijpen. Voor een beter begrip hierover is het essentieel om terug te keren naar de periode waarin de eerste Marokkaanse migranten naar Nederland migreerden.

In dit onderzoek wordt het *counter migratie narratief* vanuit Marokkaans perspectief in kaart gebracht. Nederland wordt in dit onderzoek beschouwd als een contactzone waarin interacties tussen de Nederlandse bevolking en de 'nieuwkomers' hebben plaatsgevonden.⁵¹ De vraagstelling die hierin centraal staat luidt als volgt: wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de zelfrepresentaties (micro) en de mediarepresentaties (macro)? Met deze vraagstelling is dit onderzoek gepositioneerd in de lacune binnen het academisch debat.

Theorie

In poststructuralistische termen is een discours een assemblage van coherente dominante normatieve uitspraken, waarbinnen de wereld wordt gedefinieerd en betekenis krijgt.⁵² Daarmee wordt een discours, in navolging van Michel Foucault, gezien als een beeldvormend arsenaal aan uitspraken en normatief taalgebruik, dat een weerslag heeft op de leefwereld. De foucaultiaanse notie van discours veronderstelt dat het individu slechts individuele bewegingsvrijheid heeft binnen de contouren van dit discours.⁵³ Uitgaande van dit perspectief verandert het discours niet door

⁴⁸ Nelissen and Buijs, 'Between continuity and change', 192-193; Dana E. Mastro, 'A social identity approach to understanding the impact of television messages', *Communication Monographs* 70 (2003) 2, 98-113; Saleem and Ramasubramanian, 'Muslim Americans' Responses'.

⁴⁹ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 201-270; conclusie.

⁵⁰ Dipsaus, *De goede immigrant*, 11-13.

⁵¹ Mary Louise Pratt, 'Arts of the contact zone', *Profession* 91 (1991) 33-40.

⁵² Michel Foucault was een Franse filosoof die van grote invloed is geweest op de cultuurgeschiedenis discipline. Met name zijn theorieën met betrekking tot culturele constructies, zoals de relatie tussen woorden en dingen en classificatiesystemen (epistemes) hebben velen geïnspireerd. In: Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge/Medford 2019) 56-58; Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 378.

⁵³ Ibidem.

individueel menselijk handelen, maar enkel door individu overstijgende structurele veranderingen. Deze strekking wordt bekritiseerd en aangevuld door postkoloniale- en feministische academici. Ze stellen dat Foucault onvoldoende verklaring biedt voor de wisselwerking tussen een discours en de samenleving. Velen van hen beargumenteren dat in een (post)koloniale context de aanwezigheid van een imperialistische discours en de overblijfselen hiervan, onderdrukte gemeenschappen er niet van weerhoudt om zich strategisch vrij te vechten. Deze onderhandelingen staan ook wel bekend als het *subaltern discours*, de oppositionele tegenhanger van het hegemoniale discours.⁵⁴ Het concept subaltern discours is geïntroduceerd door literatuurwetenschapper Gayatri Chakravorty Spivak. In werkelijkheid vormen ‘de onderdrukten’ geen afzonderlijk discours, maar zijn ze onderdeel van het publiek discours. Daarmee is het subaltern discours een analytisch concept dat methodologisch onderzoekruimte biedt voor de wisselwerking tussen het publiek en het subaltern discours.⁵⁵

Hoewel de twee discoursen niet autonoom kunnen worden begrepen en er een wisselwerking is, betekent dit niet dat ze beide even zichtbaar zijn in de publieke sfeer en daarmee evenveel invloed uitoefenen op de ‘agenda-setting’.⁵⁶ Indien in het publiek discours enkel één perspectief overheerst en dit niet expliciet wordt gemaakt, spreekt men binnen de cultuurgeschiedschrijving van *silencing*.⁵⁷ Dit mechanisme is terug te zien in de selectieve samenstelling van nationale archieven en geschiedschrijving waarin subalterne groepen nauwelijks voorkomen.⁵⁸ In dit vergelijkend onderzoek moet bewust rekening worden gehouden met het mechanisme van silencing.

De lacunes in de archieven en de geschiedschrijving hebben in de cultuurhistorische discipline ook een toename in onderzoek naar deze groepen en hun egodocumenten teweeggebracht.⁵⁹ In deze studies zijn de zelfrepresentaties van migranten in brieven, autobiografieën en interviews geen incidenteel maar essentieel bronmateriaal.⁶⁰ Deze bronnen worden ook wel verstaan als *life writing* en *life narrative*.⁶¹ Deze term werd door postkoloniale- en

⁵⁴ Laura Ann Stoler, ‘Tense and Tender Ties’. The Politics of Comparison in North American History and (Post) Colonial Studies’, *The Journal of American History* 88 (2001) 3, 829-865; Charles Didier Gondola, ‘Dream and Drama. The Search for Elegance among Congolese Youth’, *African Studies Review* 42 (1999) 1, 23-48. Saidiya V. Hartman, *Scenes of subjection. Terror, Slavery and Self-making in Nineteenth-Century America* (New York 1997) 4-6; Pamela Pattynama, ‘Assimilation and Masquerade. Self-constructions of Indo-Dutch Woman’, *The European Journal of Women’s Studies* 7 (2000) 3, 281-299; Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 353-356.

⁵⁵ Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (California 1984); Rachel A. Gillet, *At Home in Our Sounds. Music, Race, and Cultural Politics in Interwar Paris* (Oxford 2020).

⁵⁶ Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 356-357.

⁵⁷ Michel Trouillot, *Silencing the Past. Power and the production of history* (Boston 1995).

⁵⁸ The Black Archives, <https://www.theblackarchives.nl/over-ons.html> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

⁵⁹ Een egodocument is een bron met daarin levenservaringen. In: van Dale, definitie egodocument, <https://uu-vandale.nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

⁶⁰ Gerber B.D. Elliot and S. Sinke, *Letters Across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants* (New York 2006).

⁶¹ Hertha D. Seet Wong, ‘Native American Life writing’, in: Joy Porter (red.), *The Cambridge Companion to Native American Literature* (United Kingdom 2005) 125 -144. Sidonie Smith and Julia Watson, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minnesota 2010); Eva C. Karpinski, *Borrowed Tongues. Life Writing, Migration and Translation. Life Writing Series* (Waterloo 2012).

feministische academici geïntroduceerd als een inclusiever alternatief voor het, sinds de jaren zestig en zeventig steeds smaller gedefinieerde, (literair)genre 'autobiografie'.⁶² Deze inclusievere term biedt onder andere ruimte voor onderzoek naar de verhalen van vrouwen, mensen van kleur en de arbeidersklasse die oorspronkelijk buiten de parameters van dit genre vielen.⁶³ In antropologisch perspectief representeert *life narrative* niet wie het individu was of is, maar laat deze zien welk 'zelfbeeld' van het individu naar 'buiten' wordt gepresenteerd.⁶⁴ Tevens biedt deze term onderzoeksruimte voor autobiografische verhalen die niet door het individu zelf zijn opgeschreven, maar door een interviewer, die de taal van het lezerspubliek beheerst. De Marokkanen beheersten in eerste instantie de Nederlandse taal niet. Via een intermediair was toegang mogelijk tot het media-circuit en daarmee publieke zichtbaarheid voor het Marokkaanse perspectief.⁶⁵ Ook deze verhalen kunnen worden gezien als een vorm van zelfrepresentatie van de migrant. Immigratiehistorici Annemarie Cottaar en Nadia Bouras benadrukken het belang van het historisch perspectief van de migrant als counter narratief in een overwegend negatief publiek discours. Ze stellen dat het voor de kinderen en kleinkinderen van migranten essentieel is om kennis te nemen van de geschiedenis van hun voorouders voor het vormen van een positief zelfbeeld.⁶⁶

Daarnaast bieden zelfpresentaties inzichten in culturele aspecten van het migratieproces. Cultuurwetenschapper Jopi Nyman stelt dat herinneringen en cultureel erfgoed een grote rol spelen in verhalen van migranten. Cultureel erfgoed is in deze context een verzameling van cultuurspecifieke materiële en immateriële elementen. Te denken valt aan: tradities, rituelen, taal, religie, normen en waarden, gedrag, herinnering, sociale structuren, kleding en culinaire gebruiken.⁶⁷ Deze elementen bieden de migrant continuïteit in een nieuwe leefomgeving. Ze verbinden het land van herkomst (verleden) met het nieuwe thuisland (heden). Deze elementen zijn in een migratiecontext transnationaal en verkeren in een staat van mobiliteit.⁶⁸ De verhalen kunnen worden geïnterpreteerd als een manier waarop een eigen identiteit wordt gevormd binnen een dynamisch geheel van nieuwe culturele uitwisseling en interactie.⁶⁹

Het is een complexe dialoog tussen heden, verleden en toekomst, een zoektocht en onderhandeling voor het behoud van cultureel erfgoed en de aanpassing aan situaties in het

⁶² Marijke Huisman, 'Autobiography and Other Life Narratives', in: *Bloomsbury online resource book. Theory, Method and Historiography Collection* (London 2021) introduction.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ G. Gusdorf, 'Conditions and Limits of Autobiography', in: R.A. Chansky and E. Hipchen (eds.), *The Routledge Auto/Biography Studies Reader* (London and New York 2016) 24-30.

⁶⁵ Nelly W. Soetens, *AKPG. Aktiekomitee Pro Gastarbeiders* (Rotterdam 2012).

⁶⁶ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 13.

⁶⁷ Kenniscentrum Immaterieel erfgoed Nederland (KIEN), Wat is immaterieel erfgoed?, <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/watisimmaterieelerfgoed> (geraadpleegd op 5 februari 2021); UNESCO, What is intangible heritage?, <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

⁶⁸ Jopi Nyman, *Displacement, Memory and Travel in Contemporary Migrant Writing. Studies in Comparative Literature* (Leiden 2017) 91.

⁶⁹ Nyman, *Displacement, Memory and Travel*, 92.

dagelijks leven.⁷⁰ Hierin wisselen het verbinden met de nieuwe omgeving en het differentiëren van 'het eigen' elkaar af. Herinneringen aan het land van herkomst en cultureel erfgoed fungeren als essentiële bouwstenen voor zowel de binding met de 'nieuwe omgeving' als de vorming van een eigen identiteit(en) in een nieuwe context.⁷¹ Deze constatering sluit aan op het rapport dat de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) in 2007 publiceerde.⁷² Hierin stellen historici Maria Grever en Kees Ribbens dat binding en identificatie steunen op historie en verhalen. Globaliseringsprocessen hebben geleid tot een toename van een diversiteit aan culturele herinneringen en bindingen binnen een samenleving. Diasporische gemeenschappen onderhouden zowel de binding met het land van herkomst, als met het 'nieuwe thuisland'. De identificatie en binding met Nederland komt derhalve transnationaal tot stand.⁷³

Toch overheerst in het hedendaags publieke debat de gedachte dat het behoud van cultureel erfgoed een obstakel voor 'goede' integratie is.⁷⁴ Behoud van cultureel erfgoed en het onderhouden van banden met het land van herkomst kent dus twee perspectieven in het geval van de Marokkaanse migranten. Behoud en onderhoud als obstakel voor integratie (macroniveau) en behoud als onderhandeling tussen het verleden, heden en toekomst als essentiële bouwsteen voor binding met 'het nieuwe thuisland' (microniveau).

Bronnen en methodologie

Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te verschaffen in de onderlinge verhouding tussen de mediabeelden en zelfrepresentatie van de migrant. Het publiek discours wordt in kaart gebracht door een selectie van Nederlandse krantenartikelen te onderzoeken. Deze zijn afkomstig uit de jaren 1965-1980, waarin de eerste Marokkaanse migranten naar Nederland migreerden. Daarnaast is gezocht naar primair bronmateriaal, representatief voor de stem van deze migranten. Deze is gezocht in gepubliceerd bronmateriaal zoals interviews, verhalen of brieven. Deze bronnen zijn net als de krantenartikelen aan de Nederlandse samenleving gericht. Idealiter representeren deze bronnen samen meer dan een individueel perspectief. Tot slot is gestreefd naar het vinden van

⁷⁰ Pattynama, 'Assimilation and Masquerade', 282; Nelly W. Soetens, '10 portretten van gastarbeiders', *Kosmo-story* 30 (Odiijk 1972) 3-5.

⁷¹ Pattynama, 'Assimilation and Masquerade', 282; Nyman, *Displacement, Memory and Travel*; Soetens, '10 portretten', 3-5; Richard Alba and Victor Nee, *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge 2003); Pattynama, 'Assimilation and Masquerade', 281-299; Nyman, *Displacement, Memory and Travel*; Asiya Malik, 'Remembering Colonial Pasts. Nostalgia, Memory and the Making of a Diasporan Community', *American Review of Canadian Studies* 44 (2014) 3, 308-320.

⁷² Bouras, *Het land van herkomst*; Ruud A. Strijp, *Om de Moskee. Het religieuze leven van Marokkaanse migranten in een Nederlandse provinciestad* (Amsterdam 1998) 254-256.

⁷³ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).

⁷⁴ Bouras, *Het land van herkomst*, 14; Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995. De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2001) 333-334; Pattynama, 'Assimilation and Masquerade', 284.

teksten die door, of in overleg met, de Marokkaanse migranten zelf zijn uitgegeven. Deze zoektocht resulteerde in drie verhalenbundels van Marokkaanse migranten, *Marokkanen in Nederland*, *Een halve eeuw in Nederland, 1969-2019* en '10 portretten van gastarbeiders'. Deze verhalen zijn per definitie gemedieerd en hebben een frame en redactionele vertaalslag. Daarnaast zijn ze net als de Nederlandse krantenartikelen geen 'objectieve' bronnen maar vormgegeven vanuit een bepaald perspectief, met als doel het overbrengen van het Marokkaanse perspectief in de Nederlandse publieke sfeer en zijn ze onderdeel van een *subaltern discours*.

Conceptueel raamwerk: kranten en verhalen in een semantische dialoog

Dit onderzoek beoogt de Nederlandse krantenartikelen tussen 1965-1980 en verhalenbundels van de Marokkaanse migranten met betrekking tot deze periode, in een semantische dialoog te laten treden. Semantiek is een filosofische betekenisleer. Deze leer vertrekt vanuit de notie dat verschillende perspectieven leiden tot een verscheidenheid in betekenis en interpretatie van eenzelfde talige uitdrukking.⁷⁵ Het doel van het onderzoek is om inzicht te krijgen in hoe de twee primaire bronnen zich tot elkaar verhouden. Een passend theoretisch kader biedt ruimte voor het analyseren van de teksten als actor binnen een discours en biedt ruimte voor de analyse van taal als een sociaal-maatschappelijk performatief element. Dit vraagt om een eclectisch interdisciplinair theoretisch raamwerk.

Allereerst is de theoretische basis voor de semantische dialoog opgebouwd uit twee complementaire theorieën. Ten eerste is *de theorie van het communicatieve handelen*, geïntroduceerd door filosoof en socioloog Jurgen Habermas, relevant voor het conceptualiseren van de rol van het publiek discours in de publieke sfeer.⁷⁶ Het tweede centrale theoretisch concept is *horizonversmelting*, van de filosoof Georg Gadamer.⁷⁷ Gadamer stelt dat er meerdere (semantische) horizonnen zijn in het publiek discours. De interpretatie en betekenis van tekst is afhankelijk van de horizon van de spreker of luisteraar. Gadamer doelt vooral op de horizon van de onderzoeker en zijn object, maar het geldt ook voor communicatie tussen sprekers uit verschillende culturen. Als er een overlap ontstaat tussen twee of meerdere 'horizonnen' spreekt Gadamer over horizonversmelting.⁷⁸ De krantenartikelen en de verhalen worden in de semantische dialoog gezien als 'gesprekspartners'. In dit onderzoek worden de twee 'sprekers'

⁷⁵ Van Dale, definitie semantiek, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

⁷⁶ Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 244.

⁷⁷ Ibidem, 212;245.

⁷⁸ Ibidem.

ideaaltypisch onderscheiden, maar in de dynamische context van de Nederlandse samenleving kunnen ze uiteraard niet geïsoleerd worden begrepen. In hoofdstuk 3 worden deze twee theorieën in meer detail toegelicht.

Ten tweede vereist de opzet van de dialoog een theoretische inbedding van de ‘gesprekspartners’. Het postkoloniale concept *trope* is bruikbaar voor onderzoek gericht op het identificeren van patronen in het publiek discours. In het academische debat is geen consensus over het begrip *trope*, dat wordt gehanteerd binnen verschillende wetenschapsgebieden zoals filosofie, linguïstiek en geschiedenis. In dit onderzoek wordt de volgende definitie gehanteerd: een trope is een sociaal geconstrueerde cluster aan associatieve uitspraken en aannames op macroniveau. Dit cluster is een abstrahering van een sociaal-maatschappelijke identiteit die wordt toegewezen aan een etnische groep. Details ontbreken in deze abstractie, maar het generieke beeld circuleert in het publiek discours door de frequente herhaling van berichten die de trope onderschrijven.⁷⁹ Een hypothetisch voorbeeld hiervan is: ‘Marokkaanse gastarbeiders..., ...lijden onder, ...worden benadeeld door, ...hoeven niet aan te kloppen bij, ...Nederlandse werkgevers’. Gebundeld onderschrijven deze uitspraken de trope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS ZIJN ONDERGESCHIKT AAN HUN NEDERLANDSE WERKGEVERS.⁸⁰ Dit type trope wordt in dit onderzoek gedefinieerd als een *exotrope*.⁸¹

Wat een trope interessant maakt voor wetenschappelijk onderzoek is dat deze zowel een positieve als negatieve weerslag kan hebben. Enerzijds kan een exotrope maatschappelijke en politieke acties teweegbrengen die ten goede kunnen komen aan de etnische groep. Tegelijkertijd geeft het een stigmatiserend beeld van de ‘Marokkaanse gastarbeider’. Dit kan diens *discursieve bewegingsruimte* in Nederland beperken. De discursieve ruimte is geen fysieke ruimte – zoals een straat, fabriekshal of schoolgebouw – maar een figuurlijke ruimte.⁸² Het is de bewegingsruimte die een individu of groep heeft om aanspraak te maken op een culturele- of sociale identiteit binnen de samenleving. In andere woorden in hoeverre het maatschappelijk wordt geaccepteerd als een Marokkaanse migrant zijn/haar ‘rol’ als gastarbeider verlaat en een andere rol bekleedt. De ‘gestigmatiseerde groep’ kan ook zelf tropes strategisch inzetten – endotropes – en hiermee deze

⁷⁹ Henry Louis Gates, ‘The Trope of a New Negro and the Reconstruction of the Image of the Black’, *Representations* 42 (1988) 1, 129–131; Rachel A. Gillet, *At Home in Our Sounds. Music, Race, and Cultural Politics in Interwar Paris* (Oxford 2020) 2; Marta Dvorak and W.H. New, *Tropes and Territories. Short Fiction, Postcolonial Readings, Canadian Writings in Context* (Montreal 2007); Trina Jones and Kimberly Jade Norwood, ‘Aggressive Encounters & White Fragility. Deconstructing the Trope of the Angry Black Woman’ *Iowa Law Review* 102 (2017) 5, 2017–2070; Jasmine Mitchell, *Imagining the Mulatta. Blackness in U.S. and Brazilian Media. Mixed-race women and popular culture in Brazil and the United States* (Illinois 2020); Hartman, *Scenes of subjection*.

⁸⁰ De tropes en de sociale frames worden in dit onderzoek aangeduid in KLEINKAPITAAL.

⁸¹ Een exotrope is in dit onderzoek een sociaal geconstrueerde cluster aan associatieve uitspraken afkomstig vanuit het publiek discours. Hierin worden uitspraken en aannames op macroniveau gebundeld een sociaal-maatschappelijke identiteit toe wijzen aan een etnische groep. Deze trope is een abstrahering van de – meestal geclusterde – sociaal-maatschappelijke thema’s. Details ontbreken in deze abstractie, maar het generieke beeld blijft circuleren in het publiek discours door de frequente herhaling van berichten die de trope onderschrijven.

⁸² Laarman, *Oude onbekenden*, 21.

bewegingsruimte ter discussie stellen.⁸³ In hoofdstuk 1 en 2 worden de discursieve ruimte en de twee soorten tropes in meer detail besproken.

Daarnaast biedt een methodologische triangulatie de meeste inzichten in de analyse van de veelvoudige dimensies van tekst.⁸⁴ Daarom wordt het concept trope methodologisch ingebed in een conceptueel raamwerk dat bestaat uit Frantz Fanon's psychoanalyse, de sociologische lens van Erving Goffman en de *Critical Discourse Analysis* (CDA) van linguïst Norman Fairclough. Allereerst biedt Fanon's werk, *Black Skins White Masks*, inzichten in de implicaties van stereotyperende beelden op de discursieve leefruimte en het zelfbeeld van een individu. Psychoanalyticus Fanon wees op het effect van raciale stereotypen op het zelfbeeld van koloniaal onderdrukten. De raciale 'andersheid' is sociaal geconstrueerd en is geen natuurlijk gegeven. Het bijbehorende generieke beeld en de sociale status worden als universeel geldend gezien voor eenieder die, op basis van uiterlijke kenmerken, past in dit stereotype. Fanon stelt dat de publieke beeldvorming over 'de ander' impact heeft op diens sociaal-maatschappelijke positie, zelfbeeld en identiteitsvorming en leidt tot racistische confrontaties.⁸⁵

Ten tweede biedt een sociologisch perspectief inzichten in de wisselwerking tussen het buiten- en binnenbeeld in een samenleving. Goffman onderzocht in zijn werken, *Stigma*, *Notes on the Management of Spoiled Identity* en *The Presentation of Self in Everyday Life* de wisselwerking tussen sociaal-maatschappelijke categorieën en de bijbehorende normatieve verwachtingspatronen. Hij stelt dat een sociaal-maatschappelijke categorie een arsenaal aan kenmerken en (sociale) rollen heeft, die als vanzelfsprekend wordt gezien. Dit arsenaal scheidt een normatief verwachtingskader voor de interactie tussen een individu en 'vreemden'. Goffman stelt dat de meeste mensen zich niet bewust zijn van diens eigen verwachtingskader. Deze wordt pas zichtbaar als 'anderen' hier niet aan voldoen.⁸⁶ De discursieve bewegingsruimte binnen sociale categorieën is dus afhankelijk van het bijbehorende normatieve verwachtingspatroon. Individuen voeren zelf dagelijks sociale presentaties en acties op in relatie tot anderen. Hiermee wordt getracht het beeld dat anderen over hem/haar vormen te sturen. Deze presentatie wordt binnen het *symbolisch interactionisme* verstaan onder het concept *the social front*.⁸⁷ Dit concept bestaat uit twee elementen: 'het uiterlijk vertoon' en 'de omgangsvorm'.⁸⁸ Het uiterlijk vertoon bestaat uit

⁸³ Een endotrope is in dit onderzoek een sociaal geconstrueerde cluster aan uitspraken afkomstig vanuit het perspectief van de migranten. Hierin worden uitspraken en aannames op microniveau gebundeld om een culturele identiteit uit te dragen. Deze trope is een abstrahering van de gelijksoortige uitspraken. Details ontbreken in deze abstractie.

⁸⁴ Een methodologische triangulatie is de toepassing van meerdere onderzoeksmethoden in hetzelfde onderzoek. In: Hennie Boeije, *Analysis in Qualitative Research* (London 2010) 173.

⁸⁵ Frantz Fanon, *Black Skins White Masks* (New York 1989) 112.

⁸⁶ Erving Goffman, *Stigma. Noties over de omgang met een geschonden identiteit* (Utrecht 2018).

⁸⁷ Symbolisch interactionisme komt voort uit de psychologie. Hierin wordt verondersteld dat betekenis van dingen tot stand komt in interactie met anderen en dat deze betekenis wordt toegepast in het dagelijks leven. In: Van Dale, *symbolisch interactionisme*, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 22 januari 2021).

⁸⁸ Erving Goffman, *The Presentation of The Self in Everyday Life* (London 1959) 22-25.

stimuli waaraan de sociale status of de tijdelijke 'rituele staat' waarin het individu zich verkeert – sportend, werkend – wordt afgelezen. De omgangsvorm wordt geïnformeerd door stimuli die het individu informeren over de vorm van interactie die van hem/haar verwacht wordt. Te denken valt aan de verwachting om te fluisteren in de context van een bibliotheek. Goffman stelt dat deze presentaties zowel situationeel veranderlijk zijn als dat deze onderdeel worden van een routine.⁸⁹ Hoewel Goffman refereert aan directe face-to-face interactie tussen individuen, kunnen ook indirecte vormen van interactie met deze lens worden begrepen. Teksten als onderdeel van het publiek discours construeren net zo goed deze sociale identiteiten. Deze reflecteren en vormen de categoriale veronderstellingen in de samenleving.⁹⁰ Teksten als representaties van sociale identiteiten bieden inzicht in de onderlinge relaties tussen de diverse identiteiten.⁹¹ Tot slot is de *Critical Discourse Analysis* een passende methode voor het analyseren van gepubliceerde tekst als onderdeel van een publiek discours. De CDA geeft inzicht in het verband tussen het micro-linguïstiek niveau en macro socio-culturele structuren.⁹² De CDA benadrukt hoe taalgebruik onlosmakelijk verweven is met de fysieke leefwereld. Taal kan als drager van een normatieve boodschap, acties sturen in de materiële leefwereld en heeft daarmee een performatief karakter. In taal kan worden uitgedrukt wat de norm is en wat afwijkend en geeft zo vorm aan de onderlinge machtsverhoudingen in een discours.⁹³ Hoewel de reeds besproken theorieën vanuit een verschillend perspectief beeldvorming onderzoeken, zijn ze het erover eens dat betekenissen, categorieën en taal niet geïsoleerd van elkaar bestaan. Deze eclectische samenstelling van theorieën en concepten biedt de mogelijkheid de bronnen als actoren – 'gesprekspartners' – te onderzoeken.⁹⁴ Dit analytisch raamwerk biedt een instrument om beeldsturende patronen in kaart te brengen. Dit onderzoek biedt slechts inzicht in deze sturing, maar kan de effecten hiervan niet vaststellen.

Terminologie

Dit onderzoek richt zich op de wisselwerking tussen talige uitspraken en de constructie van sociaal-maatschappelijke frames in een publiek discours. Taal is in dit onderzoek niet waardevrij. Deze notie ligt ten grondslag aan de wijze waarop de bronnen worden geanalyseerd. Vanuit dit uitgangspunt

⁸⁹ Ibidem, preface.

⁹⁰ Norman Fairclough, *Critical discourse analysis. The critical study of language* (New York 1995).

⁹¹ Ibidem, 54.

⁹² Gee and Handford, *The Routledge Handbook*, 5.

⁹³ Fairclough, *Critical discourse analysis*, 23.

⁹⁴ Ibidem, 23; 27.

is het belangrijk om kort stil te staan bij de terminologie. De veel gebruikte term ‘Marokkaanse gastarbeiders’ biedt slechts een eenduidige identiteit. Daarnaast wekken de termen eerste-, tweede- en derde generatie de indruk dat ‘vreemdelingschap’ overerfelijk is, daarmee zijn deze analytisch minder vruchtbaar.⁹⁵ Daarom wordt naar de Marokkanen die tussen 1965-1980 naar Nederland migreerden, verwezen als ‘Marokkaanse migranten’. Deze term wordt in dit onderzoek gehanteerd, met uitzondering van de bespreking van de originele terminologie in het primair bronmateriaal.

Opbouw

In hoofdstuk 1 wordt antwoord gegeven op de vraag in hoeverre er een semantische structuur te identificeren is in het publiek discours over de Marokkaanse migranten. De selectie van krantenartikelen wordt middels het interdisciplinaire theoretische raamwerk onderzocht op herhaaldelijk terugkerende uitspraken. Het theoretische raamwerk helpt de relatie tussen het publiek discours en identiteitsvorming te begrijpen. In hoofdstuk 2 wordt antwoord gegeven op de vraag welke semantische inzichten gemedieerde egodocumenten in de Marokkaanse migrantervaring bieden als onderdeel van een subaltern discours. De verhalenbundels worden op dezelfde wijze, als onderdeel van een discours, onderzocht met het theoretisch zwaartepunt op de noties van Fanon en Goffman. Het conceptueel raamwerk maakt het mogelijk de bronnen te analyseren als actoren in een discours. De exo- en endotropes uit hoofdstuk 1 en 2 dienen als ‘gespreksonderwerpen’ voor de semantische dialoog in hoofdstuk 3. In dit hoofdstuk worden de twee perspectieven vergeleken om antwoord te geven op de deelvraag welke inzichten de semantische dialoog tussen de exo- en endotropes biedt. Tot slot wordt in de conclusie en discussie antwoord gegeven op de centrale vraag wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de zelfrepresentaties (micro) en de mediarepresentaties (macro). Daarnaast wordt ook gereflecteerd op de bevindingen in relatie tot het huidige academisch- en maatschappelijk debat en worden suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

⁹⁵ Bouras, *Het land van herkomst*, 13.

1 Het Nederlands publiek discours 1965-1980

Kranten in het publiek discours

In dit hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre er in het publiek discours over de Marokkaanse migranten een semantische structuur te identificeren is. Door middels een selectie van krantenartikelen het publiek discours in kaart te brengen kan worden onderzocht welke informatie het grote publiek heeft bereikt. Het publiek discours tussen 1965-1980 in Nederland werd voor een groot deel bepaald door enkele landelijke kranten. We moeten daarbij bedenken dat kranten – verzuilde – collectieve identiteiten vertegenwoordigen en dus een ‘kleur’ hebben.⁹⁶ Bovendien is de wijze waarop journalisten en redacteurs in kranten schrijven bepaald door professionele conventies, zoals hoor en wederhoor, de universeel geldende hiërarchische structuur van de krant en de opmaak van de artikelen.⁹⁷ Al deze dimensies maken kranten geen objectieve bronnen, maar actoren. Deze actieve rol kent wel een beperking in handelingsvrijheid. Kranten zijn ook commercieel en afhankelijk van abonnees en kopers, waardoor ze ook moeten voldoen aan de wensen en verwachtingen van de lezers en adverteerders.⁹⁸

In de jaren vijftig was de krant voornamelijk een instrument van politieke, sociaal-maatschappelijke en religieuze identiteiten.⁹⁹ De oplagecijfers van deze verzuilde kranten lagen in deze periode hoger dan die van de ‘algemene’ kranten. De kranten in de jaren zestig worden in cultuurhistorisch onderzoek gezien als dragers van naoorlogse maatschappelijke vernieuwingsprocessen. De maatschappelijke- en culturele ontzuiling leidde tussen 1960 en 1980 ook bij de verzuilde kranten tot een breuk met de traditionele organisatiestructuren en de politieke-

⁹⁶ Indien wordt gesproken over de kleur van een krant wordt gerefereerd naar de symbolische kleur die het politiek of religieus engagement vertegenwoordigt. In: Huub Wijfjes en Frank Harbers, *De Krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 250.

⁹⁷ Wijfjes en Harbers, *De Krant*, 11.

⁹⁸ *Ibidem*, 257.

⁹⁹ *Ibidem*.

en religieuze achterban.¹⁰⁰ De krant was ondanks de groeiende concurrentie van de televisie in de jaren zestig nog steeds het grootste nieuwsmedium in Nederland.¹⁰¹ De hervormingen leidden tussen 1950 en 1994 tot een verdubbeling van de oplagecijfers. De positie van de krant was invloedrijker dan ooit.¹⁰² Hoewel de ontzuiling leidde tot een toename in oplagen, was tegelijkertijd de toestroom van abonnees vanuit de politieke- en religieuze achterban niet meer vanzelfsprekend. De kranten waren genoodzaakt om meer publiek georiënteerd te werk te gaan.¹⁰³ Niet elke krant slaagde er in voldoende lezers te trekken. Zo leidden de hervormingen tevens tot fusies, opheffingen en het afschalen van landelijk- naar regionaal bereik.

De historische ontwikkelingen in het Nederlandse krantenlandschap zijn meegewogen in de determinatie van het corpus van dit onderzoek. Hierin zijn drie criteria in hiërarchische volgorde leidend. Ten eerste is gekozen voor kranten die tijdens de gehele periode 1965-1980 landelijk actief zijn geweest. Ten tweede wordt de ontzuiling van de Nederlandse kranten gezien als een geleidelijke hervorming van de culturele conventies. Daarom bestaat het corpus uit kranten die links-, midden- en rechts geëngageerd zijn. Tot slot zijn de oplagecijfers, als indicatie van publiek bereik, doorslaggevend geweest. Deze criteria resulteerden in een selectie van drie kranten: *de Volkskrant* (links), het *Algemeen Dagblad* (midden) en *De Telegraaf* (rechts).

Delpher archief

De krantenartikelen zijn afkomstig uit Delpher, het gedigitaliseerde krantenarchief, dat meer dan 1,8 miljoen kranten bevat.¹⁰⁴ Meer dan vijftigduizend krantenartikelen zijn afkomstig uit de periode 1965-1980, waarvan meer dan veertienduizend afkomstig zijn van *de Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf*.¹⁰⁵ Dit ruime aanbod vereist een gestructureerd methodologisch kader om de krantenartikelen met betrekking tot de Marokkaanse migranten zichtbaar te krijgen. Voor een doelgericht selectieproces zijn drie methodologische keuzes essentieel. Ten eerste, het gebruik van de juiste terminologie. Op basis van de achtergrondliteratuur uit de periode 1965-1980 over de Marokkaanse migranten, wordt 'Marokkaanse gastarbeiders' als aanduiding voor deze groep het

¹⁰⁰ Ibidem, 260-247.

¹⁰¹ Ibidem, 260.

¹⁰² Ibidem, 250.

¹⁰³ Ibidem, 257.

¹⁰⁴ Delpher, <https://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?title=wat+is+delpher> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

¹⁰⁵ Delpher, scope landelijke krantenartikelen: periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, (geraadpleegd op 5 februari 2021); Delpher, scope, *de Volkskrant*, het *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf*, periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, krantentitel: het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *de Volkskrant* (geraadpleegd op 5 februari 2021).

meest gebruikt.¹⁰⁶ Hoewel deze term in de literatuur veelvuldig terugkeert, leidde de zoekopdracht in het archief tot slechts 308 krantenartikelen.¹⁰⁷ Dit relatief lage aantal correspondeert niet met de constatering uit de literatuur over de grote omvang van artikelen over de Marokkaanse migranten.¹⁰⁸ Dit is te verklaren door de invulling van de zoekopdracht. Indien enkel op de term 'Marokkaanse gastarbeiders' wordt gezocht, komen relevante krantenartikelen waarin andere terminologie wordt gebruikt niet naar voren. Daarom is vanuit methodologische overwegingen gekozen de zoekopdracht uit te breiden naar zes termen: 'Marokkaanse', 'Mohammedaanse', 'Marokkaan', 'Marokkanen', 'Mohammedaan', 'Mohammedanen'.¹⁰⁹

Ten tweede moet worden nagegaan of deze termen ook breed gedragen werden in de Nederlandse kranten. In 26.145 van alle landelijke krantenartikelen komt tenminste één van deze termen voor.¹¹⁰ Het contrast tussen dit resultaat en de eerdere enkelvoudig geformuleerde zoekopdracht rechtvaardigt deze methodologische keuze. Toch leidt deze keuze nog niet tot een corpus voor dit onderzoek, hiervoor zijn nog verdere specificaties nodig.

Hoewel de artikelen allen één of meer termen bevatten die verwijzen naar de Marokkaanse migranten, wil dit niet zeggen dat deze rapporteren over de migranten werkzaam in Nederland. Daarom is nog een voorwaarde toegevoegd aan de opdracht. Een artikel moet zowel een term bevatten die verwijst naar de etniciteit van de migrant als dat deze verwijst naar de identiteit als gastarbeider.¹¹¹ Met deze keuze zijn de artikelen die wel naar 'Marokkaanse gastarbeiders' in Nederland verwijzen, maar niet expliciet beide termen gebruiken uitgesloten van dit onderzoek. Twee overwegingen hebben geleid tot deze keuze. Allereerst is voor de uitvoerbaarheid van dit onderzoek een beperkte omvang van het corpus noodzakelijk. Ten tweede is deze keuze gelegitimeerd, omdat de aanwezigheid van een specifieke groepsaanduiding één van de randvoorwaarden is in het vaststellen van een exotrope. Deze specificatie heeft geleid tot 2811

¹⁰⁶ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*; Scheffer, *Het land van aankomst*; Soetens, *AKPG*; Nelly W. Soetens, *Gastarbeiders. Wat heeft het hun gebracht? Autobiografisch verslag over het Actiecomitee Pro Gastarbeiders* (Rotterdam 2008); Tinnemans, *Een gouden armband*; Kees van Twist, *Gastarbeid ongewenst. De gevestigde organisaties en buitenlandse arbeiders in Nederland* (Baarn 1977); Frank Bovenkerk (eds.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Amsterdam 1980); ¹⁰⁶ Hassan Bel Ghazi en Riemke Boot, *Van Marokko naar Nederland. Herinneringen van een gastarbeider* (Den Bosch 1989); Sahin Yildirim, Ineke van der Valk en Hanina Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland 1969-2019. De Marokkaanse arbeidsmigratie in 50 verhalen van Marokkaanse gastarbeiders en Nederlanders* (Rotterdam 2016).

¹⁰⁷ Delpher, zoekopdracht Marokkaanse gastarbeiders: zoekterm: Marokkaanse gastarbeiders, periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, krantentitel: *Algemeen Dagblad, De Telegraaf, de Volkskrant* (geraadpleegd op 5 februari 2021).

¹⁰⁸ Wentholt, *Buitenlandse arbeiders*, 170.

¹⁰⁹ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*; Scheffer, *Het land van aankomst*; Soetens, *AKPG*. Soetens, *Gastarbeiders*; Tinnemans, *Een gouden armband*; van Twist, *Gastarbeid ongewenst*; Bovenkerk, *Omdat zij anders zijn*; Bel Ghazi en Boot, *Van Marokko naar Nederland*; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*.

¹¹⁰ Delpher, frequentie 6 zoektermen: zoekterm: 'Marokkaanse gastarbeiders' of 'Mohammedaanse gastarbeiders' of 'Marokkaan', 'Marokkanen' of 'Mohammedaan' of 'Mohammedanen', periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel (geraadpleegd op 12 februari 2021).

¹¹¹ Delpher, zoekopdracht frequentie terminologie: zoektermen: 'Marokkaanse' of 'Mohammedaanse' of 'Marokkaan', 'Marokkanen' of 'Mohammedaan' of 'Mohammedanen' en 'gastarbeider', periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel (geraadpleegd op 12 februari 2021).

krantenartikelen, waarvan een derde afkomstig is van het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* en de *Volkscrant*.¹¹² Een relatief groot deel van de 2811 artikelen bestond uit nieuws over het ‘buitenland’. Dit is te verklaren doordat de zoekopdracht enkel is gericht op de aanwezigheid van één van de opgegeven termen in combinatie met de term ‘gastarbeider’. Hiermee leidden de termen Mohammedaans en Marokkaans ook tot artikelen over Mohammedanen in andere landen of Marokkanen woonachtig in Marokko, die toevalligerwijs ook spreken over gastarbeid(ers). Deze uitkomst heeft geleid tot de keuze voor twee separate zoekopdrachten.

Terminologie Marokkaanse migranten, 1965-1980		
	Nederlandse kranten 1965-1980	
Gecombineerd met de term ‘gastarbeider’	Aantal artikelen die gebruik maken van de termen	%
Marokkaanse	208	53.1
Mohammedaanse	13	3.3
Marokkaan	173	44.1
Marokkanen	194	49.5
Mohammedaan	19	4.8
Mohammedanen	9	2.3
Totaal aantal artikelen waarin één of meer van deze termen wordt gebruikt	249	63.5
Corpus van het onderzoek	392	100

Figuur 1. Tabel: Terminologie Marokkaanse migranten, 1965-1980.¹¹³

In de eerste zoekopdracht zijn de zes zoektermen gecombineerd met de woorden ‘in Nederland’. In de tweede zoekopdracht moest tenminste één van de zes termen voorkomen en maximaal tien woorden verwijderd van de term ‘gastarbeider’. Deze methodologische keuzes dragen de consequentie dat er mogelijk relevante artikelen buiten het corpus zijn gevallen. De twee zoekopdrachten resulteerden in een corpus van 392 krantenartikelen.¹¹⁴

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Deze tabel is gemaakt door Yamilé Bueters op basis van de resultaten van de twee leidende zoekopdrachten voor dit onderzoek in het archief van Delpher.

¹¹⁴ Delpher, scope van onderzoek, zoekopdracht 1: zoektermen: ‘Marokkaanse’ of ‘Mohammedaanse’ of ‘Marokkaan’, ‘Marokkanen’ of ‘Mohammedaan’ of ‘Mohammedanen’ en ‘gastarbeider’ en ‘in Nederland, periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, krantentitel: het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *de Volkscrant* (geraadpleegd op 12 februari 2021);

Exotrope analyse van het Nederlandse krantenlandschap

De toepassing van het concept exotrope als theoretische tool vereist een operationele vertaalslag voordat deze kan worden gebruikt als analytische tool. Niet alle terugkerende associatieve uitspraken in krantenartikelen worden gebundeld als exotropes gemarkeerd. De teksten worden aan vier hiërarchisch geordende contentcriteria getoetst. Ten eerste wordt getoetst of 'het subject' – de persoon of groep – expliciet wordt vermeld in de tekst. Is er sprake van een specifieke aanduiding, *signifier*, die de (Marokkaanse) migrant, *signified*, in de tekst?¹¹⁵ Ten tweede wordt vastgesteld of specifieke thematiek wordt aangehaald. Bevat het artikel één of meer sociaal-maatschappelijke thema's, al dan niet overeenkomend met de frequent herhaalde thema's arbeid, religie, sociale netwerken uit de achtergrondliteratuur?¹¹⁶ Ten derde wordt getoetst of specifiek richting/lading wordt gegeven aan de thematiek. Is er sprake van een waardeoordeel dat via het thema wordt gekoppeld aan het subject? Als het antwoord op deze drie vragen ja is, wordt tot slot het vierde criterium getoetst: is er een herhaalpatroon in thematiek te herkennen in de geanalyseerde artikelen? Als alle vier criteria positief worden beantwoord, dan kan de tekst uitwerking hebben gehad op het denkbeeld van de Nederlandse bevolking en wordt deze meegenomen in de exotrope analyse.

Aan het eerste criterium voldeden alle 392 krantenartikelen. Hiervan zijn respectievelijk 84, 118 en 190 afkomstig van het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* en *de Volkskrant*.¹¹⁷ In het tweede criterium worden de 392 krantenartikelen op basis van aanwezigheid van één of meer thema's getoetst. In deze toetsing vielen in totaal 145 artikelen buiten het corpus. Deze artikelen rapporteerden niet expliciet over Nederland, ondanks de eerder gemaakte methodologische keuzes. In een enkel geval viel een artikel af omdat deze dubbel voorkwam in de zoekresultaten.¹¹⁸ De dubbele artikelen kwamen tot stand doordat Delpher de artikelen op krantenkoppen ordent,

Delpher, scope van onderzoek, zoekopdracht 2: 'Marokkaanse PROX gastarbeider' of 'Mohammedaanse PROX gastarbeider' of 'Marokkaan PROX gastarbeider', 'Marokkanen PROX gastarbeider' of 'Mohammedaan PROX gastarbeider' of 'Mohammedanen PROX gastarbeider', periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, krantentitel: het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *de Volkskrant* (geraadpleegd op 27 februari 2021).

¹¹⁵ Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 392.

¹¹⁶ Nelissen and Buijs, 'Between continuity and change', 192-193.

¹¹⁷ Delpher, scope van onderzoek, zoekopdracht 1: zoektermen: 'Marokkaanse' of 'Mohammedaanse' of 'Marokkaan', 'Marokkanen' of 'Mohammedaan' of 'Mohammedanen' en 'gastarbeider' en 'in Nederland, periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, krantentitel: het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *de Volkskrant* (geraadpleegd op 12 februari 2021); Delpher, scope van onderzoek, zoekopdracht 2: 'Marokkaanse PROX gastarbeider' of 'Mohammedaanse PROX gastarbeider' of 'Marokkaan PROX gastarbeider', 'Marokkanen PROX gastarbeider' of 'Mohammedaan PROX gastarbeider' of 'Mohammedanen PROX gastarbeider', periode: 01/01/1965 – 31/12/1980, verspreidingsgebied: landelijk, soort bericht: artikel, krantentitel: het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *de Volkskrant* (geraadpleegd op 27 februari 2021).

¹¹⁸ Ibidem.

maar in enkele gevallen is een tussenkop als krantenkop gearhiveerd. In totaal voldeden 247 artikelen aan de eerste twee criteria. Hiervan waren respectievelijk 57, 77 en 113 afkomstig van het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* en *de Volkskrant*. Ten derde was in alle 247 artikelen sprake van een waardeoordeel dat via een thema wordt gekoppeld aan het subject.¹¹⁹

Tot slot, het vierde criterium — is er een herhaalpatroon in thematiek te herkennen in de geanalyseerde artikelen? In de periode 1965–1980 is het gemiddelde aantal artikelen 15,4 per jaar, met een piek van 29 artikelen in 1971 en geen artikelen afkomstig uit 1965. Omdat de publicatie-aantallen per jaar ver uiteenlopen, is dit gemiddelde niet geschikt om te hanteren voor de analyse van de herhaalpatronen. Om te voorkomen dat er een vertekend beeld uit de analyse naar voren komt, is gekozen het herhaalpatroon te refereren aan perioden van vijf en tien jaar. Er is sprake van herhaling als gedurende vijf jaar minstens 5 artikelen eenzelfde soort uitspraak doen of in een periode van tien jaar dit er minstens 10 zijn.

De uitkomsten van de vier-fasen-analyse worden thematisch gecategoriseerd. Indien de artikelen in eenzelfde context een overeenkomend perspectief onderschrijven, vormen deze als samenstel een exotrope. Daarnaast staat exotrope in relatie tot andere tropes, onder andere omdat de sociaal-maatschappelijke domeinen waar ze betrekking op hebben elkaar raken. Om de uitkomsten van de analyse in een domein overstijgende context te kunnen begrijpen, is gekozen om de exotropes te verdelen over drie ideaaltypisch te onderscheiden sociale frames: DE AANWINST, DE INDRINGER EN HET SLACHTOFFER.¹²⁰ Deze frames zijn opgesteld op basis van het kwalitatieve krantenonderzoek. Hoewel er verschillen in context en thematiek naar voren kwamen, vertoonden de artikelen overeenkomsten in de wijze waarop het mediabericht refereert aan een sociaal-maatschappelijke positie van ‘de migrant’. De frames bieden zowel ruimte om de exotropes te vergelijken op basis van thematiek en context als dat het onderlinge beeldvormend verband kan worden blootgelegd.

DE AANWINST

Iemand die van toegevoegde waarde is, is een aanwinst.¹²¹ Deze persoon draagt actief iets bij. In de artikelen die dit frame onderschrijven, worden voornamelijk in de discursieve context van de Nederlandse industrie uitspraken gedaan. In totaal onderschrijven 17 van de 247 artikelen het frame DE AANWINST. In de periode 1966-1980 wordt in twaalf artikelen de komst van de Marokkaanse

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Wester, ‘Goffman als basis voor frame-analyse’.

¹²¹ Van Dale, definitie aanwinst, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

gastarbeider expliciet als een positieve ontwikkeling voor de Nederlandse industrie gerepresenteerd.¹²² Deze zijn geabstraheerd in de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS ZIJN ALS ONGESCHOOLDE ARBEIDSKRACHT EEN NOODZAKELIJKE AANWINST VOOR GROEI VAN DE NEDERLANDSE INDUSTRIE. De noodzaak voor gastarbeid wordt tevens benadrukt in kritiek op het immigratiebeleid. Deze accommodeert onvoldoende om de schaarste aan arbeiders tegen te gaan. In 22 artikelen worden de nadelige effecten van het aanscherpen van dit beleid in de context van de Nederlandse economie en industrie belicht.¹²³ Deze artikelen benoemen allicht niet expliciet de toegevoegde waarde van de arbeidsmigrant, maar benadrukken de neveneffecten van de schaarste. Hiermee onderschrijven ze de noodzaak en economische meerwaarde van de migrant voor Nederland.

Het is trouwens niet alleen het meest vuile en onaantrekkelijke werk – zo'n hele hete gieterij is overigens een groot stof en gruisnest, waarin de ademhaling soms stukt – dat de Nederlanders het liefst door de buitenlanders zien doen. [...] Als voorzitter van de gieterijvereniging heb ik in Den Haag al op het ministerie van sociale zaken gezegd, dat de komende tien jaar de behoefte aan buitenlandse werknemers in Nederland een top zal bereiken. Daarna zal de technologische ontwikkeling voor een afzwakking zorgen.¹²⁴
– Het *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 1974.

De uitspraak van de voorzitter van de gieterijvereniging correspondeert met bevindingen uit het onderzoek van Tinnemans over deze periode. De economische definiëring van de gastarbeiders en de tijdelijkheid van deze noodzaak zijn zowel in de beleidsmatige benadering als in die van belangenbehartigers van werkgevers terug te zien.

Nederland is beslist geen immigratieland. Met alle begrip voor de menselijke aspecten, kan men niet anders dan vaststellen, dat ons land behoefte heeft aan nieuwe arbeidskrachten en niet aan nieuwe gezinsvestigingen vanuit het buitenland.¹²⁵ – Bouke Roolvink minister van Sociale Zaken, 1970.

Het voordeel van buitenlanders in een bedrijf moet liggen in het marginale karakter van hun arbeid; dan mag de man gerust enkele gulden meer kosten, maar alleen wanneer de aanstelling van tijdelijke aard is.¹²⁶ – J. Barentsz, voorzitter van de Commissie Buitenlandse Arbeiders van de Algemene Werkgevers Vereniging (AWV).

¹²² Bronnen: Krantenartikelen, 29; 32; 33; 57; 125; 145; 163; 164; 184; 194; 197; 203; 237.

¹²³ Bronnen: Krantenartikelen, 3; 23; 26; 30; 32; 33; 57; 64; 121; 128; 146; 147; 150; 165; 182; 193; 196; 206; 216; 228; 241; 247.

¹²⁴ Bronnen: Krantenartikelen, 32.

¹²⁵ Tinnemans, *Een gouden armband*, 100.

¹²⁶ *Ibidem*, 101.

In totaal belichten twaalf artikelen de gastarbeiders op zo'n wijze dat zij het frame DE AANWINST onderschrijven. In het sociale frame DE AANWINST overheerst de discursieve context van economie, industrie en nijverheid. In deze context krijgt de gastarbeider de rol gedefinieerd van collectieve arbeidskracht noodzakelijk voor economische groei. Deze definiëring reikt niet verder dan in de rol van arbeider. Desalniettemin wordt deze groep in een aantal krantenartikelen ook belicht als een culturele aanwinst. In een enkel artikel wordt de meerwaarde van de gastarbeiders uitgedrukt als culinaire verrijking of verrijking van de Nederlandse kennis over diverse culturen.¹²⁷ Deze focus op de culturele aanwinst wordt slechts in vier artikelen belicht. Daarmee worden deze niet geïdentificeerd als exotrope.

DE INDRINGER

In totaal onderschrijven 87 van de 247 artikelen het frame DE INDRINGER. Een indringer is iemand die ergens met geweld of een list binnendringt.¹²⁸ Een ongewenste gast die niet uit zichzelf vertrekt. In tegenstelling tot het frame DE AANWINST bevat dit frame zowel verschillende thema's als contexten. In deze krantenartikelen komen vier thema's herhaaldelijk naar voren die het 'indringer' frame onderschrijven: *illegale verblijfsstatus*, *tijdelijke welvaart*, *sociale voorzieningen* en *misdaad*. De *illegale status* en *misdaad* komen het meest frequent terug. Respectievelijk rapporteerden 30 en 46 van de 87 artikelen hierover. De illegale status wordt veelal gecombineerd met termen zoals: 'toestroom', 'toevloed' en grote getallen om de migratieomvang te benadrukken. De frequentie van de illegale verblijfsstatus bereikt een piek tussen 1975 en 1977. In deze periode werden 19 van de 30 artikelen gepubliceerd. In het merendeel van de krantenkoppen komt de term illegaal terug, al dan niet gevolgd door de term 'gastarbeiders' of 'Marokkaanse gastarbeiders'. Deze artikelen zijn op basis van de contentkeuze, terminologie, herhaalfrequentie en thematiek geabstraheerd in de exotrope: VEEL MAROKKAANSE GASTARBEIDERS VERBLIJVEN ILLEGAAL IN NEDERLAND.¹²⁹ De artikelen die de term illegaal aanhalen, dragen gezamenlijk een negatief waardeoordeel uit over de migrant. Dit zegt echter nog weinig over de inhoud en associatieve lading van dit waardeoordeel. In een politieke context betekent 'een Illegaal' iemand die onrechtmatig toegang heeft verkregen tot Nederland.¹³⁰ In deze context onderschrijft de term illegaal het frame DE INDRINGER. Deze 'illegale

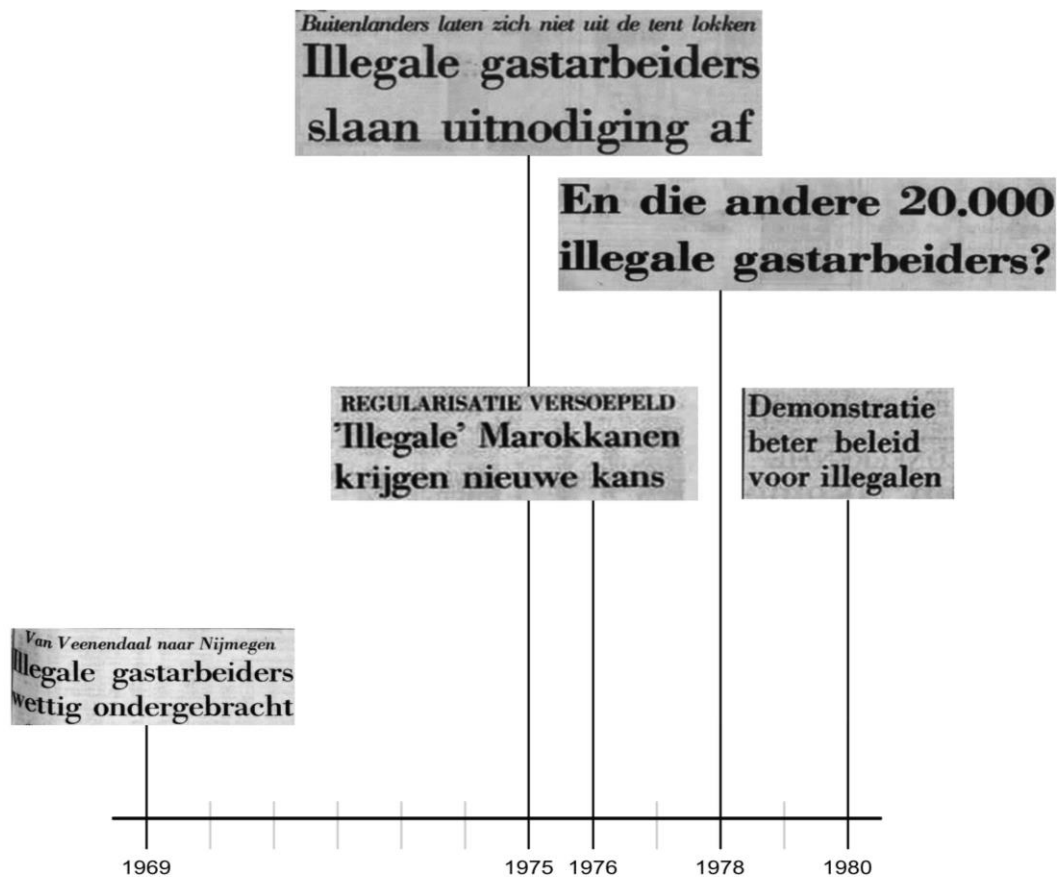
¹²⁷ Bronnen: Krantenartikelen, 7; 8; 41; 211.

¹²⁸ Van Dale, definitie indringer, https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/indringer#.Yl_uQbUzY2w (geraadpleegd op 5 februari 2021).

¹²⁹ Bronnen: Krantenartikelen, 12; 13; 18; 21; 22; 23; 25; 24; 26; 28; 30; 32; 33; 54; 57; 64; 107; 113; 118; 119; 121; 128; 144; 146; 147; 150; 151; 159; 165; 169; 182; 189; 193; 195; 196; 200; 201; 203; 206; 210; 213; 214; 216; 217; 228; 230; 241; 247.

¹³⁰ Van Dale, definitie illegaal, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 5 februari 2021); Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 113.

Marokkaanse gastarbeiders' komen naar Nederland buiten de officiële wervingsprocedures om. Hierin is een paradoxale ontwikkeling gaande. Enerzijds wordt de officiële werving steeds meer ingeperkt door wijzigingen in het politieke beleid. Anderzijds kunnen deze gastarbeiders meteen aan het werk in de Nederlandse industrie. Cottaar en Bouras stellen dat de roep van de Nederlandse industrie via mond-tot-mondreclame Marokko bereikte.¹³¹

Figuur 2. Illustratie van krantenkoppen over beleid voor illegale Marokkaanse gastarbeiders.¹³²

In vergelijking tot de twaalf artikelen over de economische aanwinst is gedurende dezelfde periode – 1966-1980 – het aantal artikelen over vreemdelingenbeleid aanzienlijk hoger met 42 artikelen. Hierin zat een piek tussen 1975 en 1980.¹³³ Deze piek houdt mogelijk verband met de door Lucassen en Lucassen beschreven politieke omslag, halverwege de jaren zeventig, naar een pro-immigratiebeleid.¹³⁴ In een enkel artikel komt een ervaring van een 'illegale' Marokkaanse migrant

¹³¹ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 100-103.

¹³² Deze visualisatie is gemaakt door Yamilé Bueters. De gebruikte krantenkoppen zijn te vinden onder: Bronnen: Krantenartikelen, 24; 26; 147; 182; 193.

¹³³ Bronnen: Krantenartikelen, 12; 13; 18; 22; 23; 25; 24; 26; 28; 30; 32; 33; 54; 57; 64; 107; 113; 118; 119; 121; 128; 144; 146; 147; 150; 151; 159; 165; 169; 182; 189; 193; 195; 196; 200; 201; 203; 206; 210; 213; 214; 216; 217; 228; 230; 241; 247.

¹³⁴ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 148-149.

naar voren. Deze man stelt dat als illegaal met geld in Nederland leven, altijd nog beter is dan leven in armoede in Marokko.¹³⁵

Het migratiemotief wordt in de artikelen verklaard door de welvaartswens. De ‘toestroom’ van Marokkaanse gastarbeiders wordt causaal verklaard door de ‘armoedige’ leefomstandigheden in Marokko.¹³⁶ De artikelen die deze onderbouwing in combinatie met de illegale status aanhalen zijn geabstraheerd in de exotrope: (ILLEGALE) MAROKKAANSE GASTARBEIDERS WILLEN IN NEDERLAND SNEL RIJK WORDEN. De artikelen belichten de ‘financiële noodzaak’ van de migrant zonder de ‘economische noodzaak’ van de industrie te betrekken. De toegevoegde waarde van de migrant blijft hierin buiten beeld. Dit onderschrijft de eenzijdige relatie tussen een ‘indringer’ – die enkel komt halen – en het binnengedrongen ‘huis’ — dat rijkdom biedt.¹³⁷

Dagelijks worden tien, twintig buitenlandse werknemers als ongewenste vreemdelingen naar eigen land teruggestuurd. [...] Maar de stroom houdt aan, vooral van Marokkanen die via Schiphol, België en Duitsland Nederland binnenkomen. [...] Per week komen enkele honderden buitenlandse arbeiders over de grens om ook te proeven van de welvaart, maar de werkloosheid stijgt. [...] Evenmin weet men hoeveel buitenlandse arbeiders, die min of meer illegaal Nederland zijn binnengekomen, zonder middelen van bestaan, hier verblijven.¹³⁸ – *Het Algemeen Dagblad*, 20 oktober 1966.

De eenzijdige relatie wordt nogmaals bevestigd door de artikelen die de toegang van de Marokkaanse migranten tot de Nederlandse sociale voorzieningen belichten.¹³⁹ Grootschalig onderzoek naar kinderbijslagfraude onder ‘de Marokkaanse gastarbeiders’ keert frequent terug. *De Telegraaf* en *de Volkskrant* vermelden dat alleenstaande Marokkaanse mannen onrechtmatig kinderbijslag hebben ontvangen. Daarnaast waarschuwen de kranten Nederlandse bedrijven voor fraude met trouwboekjes en leeftijden.¹⁴⁰

Ten tweede de artikelen gerelateerd aan misdaad. In totaal zijn 35 van de 46 artikelen afkomstig uit de periode 1967 en 1974.¹⁴¹ Dit thema speelt zich af in twee relationele contexten. Enerzijds binnen de Marokkaanse gemeenschap, anderzijds in relatie tot ‘de Nederlanders’. In de interacties tussen Marokkaanse migranten onderling wordt herhaaldelijk een conflict belicht.¹⁴² Het merendeel van deze artikelen is afkomstig van *De Telegraaf*. In figuur 3 zijn drie voorbeelden te zien van krantenartikelen over een dergelijk conflict dat uitmondde in geweld. Deze artikelen zijn

¹³⁵ Bronnen: Krantenartikelen, 30.

¹³⁶ Bronnen: Krantenartikelen, 22; 30; 46; 49; 107; 118; 127; 193; 192; 203; 237; 241.

¹³⁷ Met ‘huis’ wordt in deze context verwezen naar Nederland.

¹³⁸ Bronnen: Krantenartikelen, 203.

¹³⁹ Bronnen: Krantenartikelen, 107; 129; 139; 163; 169; 178; 205; 213; 236; 238; 241.

¹⁴⁰ Bronnen: Krantenartikelen, 107; 129; 139; 163; 169; 236.

¹⁴¹ Bronnen: Krantenartikelen, 4; 5; 9; 10; 11; 53; 59; 60; 65; 66; 67; 68; 71; 72; 74; 75; 76; 77; 80; 81; 82; 84; 85; 86; 87; 91; 92; 94; 95; 97; 98; 100; 105; 109; 110; 111; 112; 115; 116; 139; 140; 149; 176; 181; 188; 190; 199; 207; 245.

¹⁴² Bronnen: Krantenartikelen, 1; 4; 9; 10; 60; 66; 68; 74; 75; 80; 81; 82; 84; 94; 100; 101; 111; 116; 122; 149; 140; 149; 171; 176; 183; 190.

geabstraheerd in de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS ZIJN BETROKKEN BIJ GEWELDDADIGE DELICTEN EN CRIMINALITEIT.

Figur 3. Voorbeelden van krantenberichten over een gewelddadig conflict tussen Marokkanen onderling.¹⁴³

Opvallend is de summiere inhoud van deze berichten die vaak niet meer dan twee á drie alinea's beslaat. Er wordt nauwelijks achtergrondinformatie over de aanleiding van het conflict of de onderlinge relatie tussen de Marokkaanse migranten verstrekt. In artikelen over Marokkaanse gewelddadige conflicten buiten de Marokkaanse gemeenschap worden doorgaans meer zinnen gewijd aan de relatie tussen de betrokken partijen.¹⁴⁴ Voorbeelden hiervan belichten geweldplegingen na beëindiging van liefdesrelaties tussen een Nederlands meisje en een Marokkaanse gastarbeider of geweldpleging op straat onder invloed van alcohol. Deze frequent terugkerende mediarepresentaties over het gewelddadig handelen van 'de Marokkaanse man' jegens 'de Nederlandse vrouw' vormen de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS ZIJN GEWELDDADIG TEGEN NEDERLANDSE VROUWEN. In 26 van de 30 artikelen over interacties tussen een Nederlandse vrouw en een Marokkaanse man wordt gesproken over een conflict. Het merendeel daarvan verwijst naar gewelddadig handelen van de Marokkaanse man.¹⁴⁵ Het valt op dat twee derde van de 30 artikelen wederom afkomstig is van *De Telegraaf*.

¹⁴³ Bronnen: Krantenartikelen, Resp. 9; 60; 176.

¹⁴⁴ Bronnen: Krantenartikelen, 2; 5; 11; 14; 50; 52; 59; 60; 65; 67; 70; 72; 76; 78; 80; 85; 86; 87; 91; 92; 95; 97; 98; 100; 105; 109; 110; 115; 127; 142; 199; 207.

¹⁴⁵ Bronnen: Krantenartikelen, 2; 5; 11; 14; 50; 52; 59; 60; 65; 67; 72; 76; 85; 87; 91; 92; 95; 100; 105; 109; 110; 115; 127; 142; 199; 207.

HET SLACHTOFFER

Het frame dat door de meeste krantenartikelen werd onderschreven is HET SLACHTOFFER. In totaal vallen 159 artikelen binnen dit frame. Een slachtoffer is iemand die wordt benadeeld door het gevolg van een bepaalde handeling of gebeurtenis.¹⁴⁶ Een slachtoffer verkeert in een passieve positie, zonder grip op de gebeurtenis. Vijf thema's komen frequent terug die HET SLACHTOFFER frame onderschrijven: *Fédération des Amicales*, *politiek beleid*, *arbeidsrechten*, *huisvesting* en *misdaad*. De conflicten tussen de Marokkaanse organisatie *Fédération des Amicales* en de Nederlandse hulporganisaties voor de Marokkaanse migranten worden geregeld besproken.¹⁴⁷ De Nederlandse hulporganisaties verdenken *Amicales* ervan als mantelorganisatie voor de Marokkaanse overheid te fungeren. De hulporganisaties stellen dat de Marokkanen die lid worden van Nederlandse verenigingen of 'te actief' participeren in de Nederlandse samenleving, onder druk worden gezet door het bedreigen van familieleden in Marokko. Tussen 1973 en 1980 representeren 17 artikelen *Amicales* op deze wijze.¹⁴⁸ Deze exotrope verwijst naar een transnationale structurele onderdrukking van de migrant: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS IN NEDERLAND ZIJN HET SLACHTOFFER VAN HET REGIME IN MAROKKO.

Verder wordt in 16 artikelen in een incidentele context gerapporteerd over incidenten tussen migranten en Nederlanders tussen 1969 en 1976. Hiervan zijn 15 artikelen tussen 1969 en 1973 gepubliceerd. Wederom is het merendeel afkomstig van *De Telegraaf*. De uitspraken in deze artikelen zijn geabstraheerd in de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS ZIJN HET SLACHTOFFER VAN EEN GEWELDDADIG CONFLICT.¹⁴⁹ In een deel van deze artikelen wordt verwezen naar een etnisch discriminerend motief voor het geweld, hoewel de term discriminatie in deze incidentele context slechts een enkele keer wordt genoemd. Dit in tegenstelling tot het gebruik van de term discriminatie in brede sociaal-maatschappelijke contexten.¹⁵⁰ In deze contexten verwijst discriminatie naar handelingen die individu overstijgend plaatsvinden, zoals het opstellen van beleid. Slechts een enkele keer wordt discriminatie toegeschreven aan individueel handelen.¹⁵¹ In de *Volkscrant* wordt nuance geboden middels een recent onderzoek naar de houding jegens

¹⁴⁶ Van Dale, definitie slachtoffer, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

¹⁴⁷ *Fédération des Amicales*: deze organisatie was gevestigd in verschillende Europese landen en werd opgezet door het Marokkaanse consul. De organisatie beloofde de belangen van de Marokkaanse gastarbeiders te behartigen. In: Bouras, *Het land van herkomst*, 128-140.

¹⁴⁸ Bronnen: Krantenartikelen, 1; 37; 120; 122; 126; 136; 137; 138; 156; 167; 168; 180; 186; 187; 224; 233; 246.

¹⁴⁹ Bronnen: Krantenartikelen, 14; 61; 63; 70; 73; 77; 78; 89; 93; 94; 98; 106; 108; 170; 171; 191; 222.

¹⁵⁰ Bronnen: Krantenartikelen, 22; 43; 44; 114; 148; 154; 212; 222; 223; 228; 247.

¹⁵¹ Bronnen: Krantenartikelen, 22.

buitenlandse arbeiders. Dit onderzoek constateert dat deze houding een correlatie vertoont met de politieke voorkeur van de Nederlandse respondenten.¹⁵²

Overeenkomend met het frame DE INDRINGER komt in het frame HET SLACHTOFFER de illegale status frequent terug. Dit wordt in 32 artikelen belicht. Toch leidt de intersectie met onderwerpen als huisvesting en werkloosheid tot een ander type framing. Dit samenstel van uitspraken vormt de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS ZIJN DE DUPE VAN DE IN NEDERLAND VERANDERENDE WETGEVING.¹⁵³

Figuur 4. Hongerstaking van de illegaal in Nederland verblijvende Marokkaanse migranten.¹⁵⁴

Berichten over pogingen tot legalisering van de migrant en de kerken die onderdak en steun bieden aan deze migranten, keren geregeld terug. De migrant wordt als slachtoffer bijgestaan door het AKPG en de Nederlandse Kerken Vereniging (NKV).¹⁵⁵

De 'illegale Marokkaanse gastarbeiders' lijden volgens de drie kranten niet alleen onder het beleid, maar ook onder de neveneffecten hiervan. Zo vallen ze ten prooi van op winstgerichte

¹⁵² Bronnen: Krantenartikelen, 148.

¹⁵³ Bronnen: Krantenartikelen, 23; 24; 26; 28; 30; 32; 33; 54; 57; 64; 107; 113; 118; 119; 121; 128; 141; 144; 146; 147; 150; 151; 159; 165; 169; 182; 189; 193; 195; 196; 200; 201; 203; 206; 210; 213; 214; 216; 217; 228; 230; 241; 247.

¹⁵⁴ Bronnen: Krantenartikelen, 210.

¹⁵⁵ Bronnen: Krantenartikelen, 13; 18; 28; 64; 147; 196; 210.

rongselaars die opereren in de speelruimte tussen migratiebeleid en de vraag vanuit de industrie.¹⁵⁶ De neveneffecten van deze twee krachtenvelden leveren volgens de kranten ook in andere situaties problemen voor de migrant op.¹⁵⁷ Zo verstrekken Nederlandse werkgevers geen werkgeversverklaring aan ‘de (illegale) Marokkaanse gastarbeiders’ wat, in de context van nieuwe Nederlandse regelgeving, resulteert in een ‘illegale status’ van de migrant.¹⁵⁸ Niet alleen de rongselaars zien een lucratieve handel in de gastarbeiders. Herhaaldelijk wordt belicht dat ze door de pensionhouders worden uitgebuit en dat ze in ‘uitzichtloze levensomstandigheden’ verkeren.¹⁵⁹ Tussen 1967 en 1980 belichten 32 artikelen de leefomstandigheden als niet conform aan de Nederlandse standaarden.¹⁶⁰ Daarnaast worden de arbeidsomstandigheden in 19 artikelen als een sociaal-maatschappelijk probleem gepresenteerd in de periode 1966–1976.¹⁶¹ Deze artikelen zijn geabstraheerd in de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS HEBBEN EEN ONDERDRUKTE POSITIE IN DE SAMENLEVING.

De gang van dit pension, waar volgens opgave ruim dertig gastarbeiders verblijven staat alles. De hal ligt bedolven onder kranten en blaadjes van weken en in een nis staat een straathondje een berg afval rijkelijk te besproeien. De leuning van de trap ontbreekt. De overloop biedt uitzicht op de [weggevalen woord] keuken met een bemodderd gasfornuis en enkele grote wasketels met etensresten: een dorado voor ratten. De kasten die met een donkerbruin gordijn zijn afgesloten krioelen van insecten. Ventilatie is er niet en de ijskast is “kapoet”.¹⁶² – *De Telegraaf*, 9 mei 1970.

Het verblijf in pensions wordt omschreven als een sociaal-economische val waarin de gastarbeider noodgedwongen verstrikt raakt. Slechts een paar berichten rapporteren over enkelingen die een sociale huurwoning toegewezen kregen. Hiermee beschikten zij over de mogelijkheid tot gezinshereniging.¹⁶³ De discrepantie tussen deze enkele artikelen en vele andere die de onderdrukte positie onderschrijven wekken de indruk dat er geen sprake is van een sociaal-economische ontwikkeling onder de migranten. Dit beeld wordt versterkt door de mediarepresentaties gericht op de gastarbeidersgezinnen. Indien er wel gezinshereniging wordt belicht, is het gastarbeidersgezin als geheel gerepresenteerd als een entiteit met ‘minder’ sociaal-economische kansen in de samenleving. Exemplarisch zijn artikelen die de sociaal-maatschappelijke problematiek definiëren in een generatieperspectief, zoals het onderstaande voorbeeld.

¹⁵⁶ Bronnen: Krantenartikelen, 25; Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 142.

¹⁵⁷ Will Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van de mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* 103.

¹⁵⁸ Bronnen: Krantenartikelen, 228; Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 142.

¹⁵⁹ Bronnen: Krantenartikelen, 17; 20; 27; 42; 45; 46; 48; 49; 62; 90; 117; 128; 130; 150; 153; 178; 192; 202; 215; 216; 220.

¹⁶⁰ Bronnen: Krantenartikelen, 2; 3; 6; 15; 30; 31; 36; 42; 46; 47; 49; 50; 56; 62; 90; 123; 127; 130; 150; 153; 155; 157; 178; 179; 192; 202; 206; 215; 216; 220; 227.

¹⁶¹ Bronnen: Krantenartikelen, 20; 79; 83; 101; 146; 158; 166; 178; 201; 206; 229; 234; 237; 238; 239; 241; 243; 247.

¹⁶² Bronnen: Krantenartikelen, 130.

¹⁶³ Bronnen: Krantenartikelen, 2; 17; 27; 125.

Wat gebeurt er als het maatschappelijk werk de tweede generatie buitenlandse kinderen aan hun lot overlaat? Ernst van Opzeeland, directeur van de stichting Buitenlandse Werknemers in Twente, heel stellig: “Dan komen er problemen, die veel groter kunnen zijn dan die van de Molukse jongeren en met alleen maatschappelijk werk is men er niet. Er moet voor hen een ander beleid komen op het gebied van onderwijs, werkgelegenheid en huisvesting, zolang het beleid blijft zoals het is, zijn we bezig een tijdbom onder onze maatschappij te leggen.”¹⁶⁴ – *Het Algemeen Dagblad*, 30 november 1979.¹⁶⁵

Het gebrek aan kansen wordt onder andere in causaal verband gebracht met de inrichting van het onderwijs. Het onderwijs voor deze kinderen werd tijdelijk ingestoken. In lijn met de ‘terugkeerwens’ naar ‘het thuisland’ van de Marokkaanse migranten zelf, had het onderwijs voor hun kinderen een tijdelijk karakter, wat leidde tot een gemiddeld genomen lager opleidingsniveau.¹⁶⁶ De artikelen die de migrant in verschillende contexten representeren als HET SLACHTOFFER vertonen gelijkenissen in de multidimensionale invalshoek. In het publiek discours zijn het de contouren van de sociaal-maatschappelijke problematiek die de migranten als een veelkoppig monster verbeelden.

Conclusie

In dit hoofdstuk zijn drie conclusies te trekken die samen de contouren van een semantische structuur in het publiek discours blootleggen. Ten eerste wordt in alle drie de onderzochte kranten frequent gesproken over de verhoudingen tussen een Marokkaanse migrant en een Nederlander of over de migranten als categorale groep in relatie tot de Nederlandse bevolking.¹⁶⁷ Dit komt terug in verschillende contexten zoals, het onderwijs, de buurt, pensions en in de omgang met andere (niet-Marokkaanse) families/gezinnen. Hierin valt op dat het merendeel van de artikelen deze verstandhouding als niet succesvol representeert.¹⁶⁸ Evenmin als de verstandhouding tussen de Marokkanen onderling.¹⁶⁹ In meer dan 50 procent van de krantenartikelen wordt de interactie

¹⁶⁴ Bronnen: Krantenartikelen, 38.

¹⁶⁵ Dit krantenartikel is gepubliceerd na dat de twee treinkapingen door Molukse jongeren in De Punt en Wijster hebben plaatsgevonden. Dit voegt een extra lading toe aan dit bericht.

¹⁶⁶ Bronnen: Krantenartikelen, 16; 38; 39; 47; 175; 205; 213; 231.

¹⁶⁷ Bronnen: Krantenartikelen, 1-9; 11-17; 20-22; 24; 26; 28 -31; 33; 35; 37-39; 41-74; 76-78; 80; 81-87; 89-134; 135; 136; 138-140; 142; 147-150; 152-155; 157-162; 164; 166-180; 182-193; 195; 196; 198-202; 204-223; 225-228; 230-235; 237; 239-242; 244-247.

¹⁶⁸ Bronnen: Krantenartikelen, 1-5; 11-14; 21; 22; 24; 37-39; 43; 44; 50-57; 59; 60-65; 67; 68; 70-73; 76-78; 80; 81; 85-87; 89; 91; 92; 94; 95; 98; 100; 101; 105; 106; 108-110; 114; 115; 117; 124; 127; 128; 130; 139; 176; 199; 212.

¹⁶⁹ Bronnen: Krantenartikelen, 1-4; 6-10; 12; 14-17; 20; 24; 26; 31; 34; 35; 37-40; 42-56; 58; 60; 62; 64; 66; 72; 74; 75; 81; 82; 84; 90; 94; 96; 98-102; 106; 110-112; 116-123; 125-129; 131-134; 135-141; 143; 147-149; 151; 153; 156-158; 160; 162; 164; 166-169; 173-180; 182; 183; 185-188; 190; 194-196; 202; 205; 206; 209-216; 218; 220; 222; 224-228; 230-233; 236; 237; 239-241; 243; 244; 246; 247.

tussen Marokkanen onderling gepresenteerd waarvan het merendeel een conflict belicht.¹⁷⁰ Beide vormen van interactie krijgen betekenis in een relationeel kader waarin normafwijkend gedrag, zoals deelname aan criminele activiteiten en het plegen van geweld, de boventoon voert. Studies verklaren een dergelijke tendens op basis van nieuwswaardige componenten. Een delict gepleegd door 'een vreemde' zou meer nieuwswaardig zijn dan een equivalent delict gepleegd door een Nederlander.¹⁷¹ In het merendeel van deze studies komt naar voren dat de frequentie van deze berichten niet in verhouding staat tot de criminaliteitsstatistiek.¹⁷² Dit zwaartepunt in de onderzochte krantenartikelen heeft invloed op de semantische structuur van het publiek discours. De uitspraken die in dit onderzoek binnen de frames ideaaltypisch van elkaar zijn onderscheiden, zijn in werkelijkheid onderdeel van het geheel aan uitspraken. Een overconcentratie van een specifiek thema beïnvloedt de mate van aandacht dat naar andere onderwerpen uit kan gaan. Een papieren krant heeft immers een beperkte hoeveelheid redactieruimte te verdelen.

Ten tweede valt het op dat naast de verdeling in aandacht voor specifieke thema's, in een deel van de krantenartikelen verschillende etnische groepen in één artikel ter sprake komen. Marokkanen, Turken, Grieken, Tunesiërs, Italianen, Spanjaarden en Kaapverdianen worden in deze artikelen gebundeld besproken.¹⁷³ Hierin is de gemeenschappelijke deler gastarbeid. Hoewel in enkele van deze artikelen wel onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillen in etniciteit en de culturele achtergrond, leidt dit niet tot differentiatie in de benadering van de besproken sociaal-maatschappelijke thema's. De struikelblokken worden gepresenteerd als geldend voor alle gastarbeiders. Voornamelijk de Turken en Marokkanen worden herhaaldelijk als één groep besproken.¹⁷⁴ Deze bevinding correspondeert met uitkomsten uit het onderzoek van Cottaar en Bouras.

Hoewel de arbeidsmigranten geregeld als één groep worden gerepresenteerd, wordt het onderscheid tussen 'migrant' en 'Nederlander' wel expliciet gemaakt. Oppositioneel taalgebruik komt in het merendeel van de krantenartikelen terug. Hierin krijgt de tegenstelling vorm in *imaginaire gemeenschappen* 'de Nederlanders' en 'de Marokkaanse migranten'.¹⁷⁵ Dit taalgebruik benadrukt de onderlinge verschillen en construeert 'de norm' en wie daar niet aan voldoet. Dit

¹⁷⁰ Bronnen: Krantenartikelen, 1;4; 9; 10; 15; 20; 60; 66; 68; 74; 75; 81; 82; 84; 94; 100; 101; 111; 116; 122; 140; 149; 171; 176; 183; 190.

¹⁷¹ Tinnemans, *Een gouden armband*, 79-81.

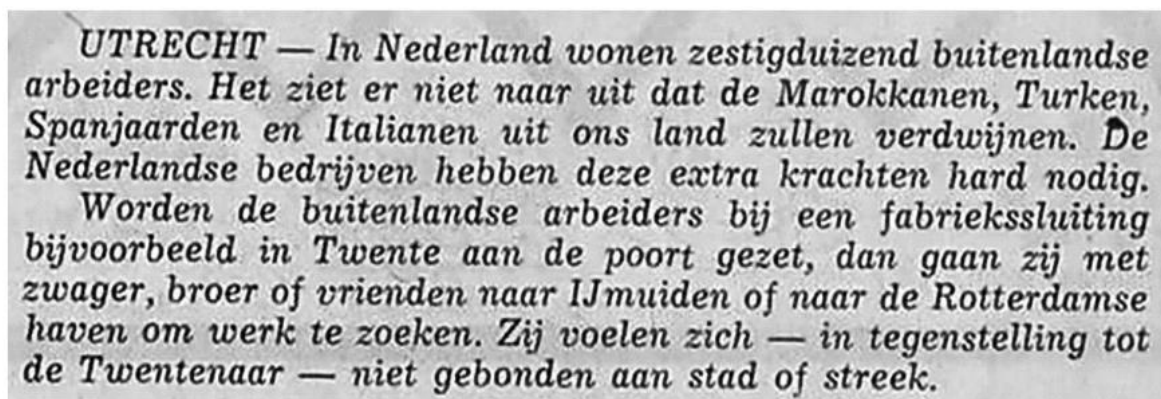
¹⁷² Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 138.

¹⁷³ Bronnen: Krantenartikelen, 2; 3; 7; 8; 13; 16; 19; 22-24; 26; 28; 31; 33; 34; 36; 39-41; 43; 45; 46; 48-57; 62; 64; 71; 72; 88; 90; 96; 102; 114; 117; 118; 121; 125; 128; 132; 133; 146; 153; 157; 159; 241.

¹⁷⁴ Bronnen: Krantenartikelen, 3; 25; 27; 32; 35; 42; 99; 104; 118; 123; 130; 143; 162; 241.

¹⁷⁵ Het concept *imaginaire gemeenschappen* wordt door Benedict Anderson gedefinieerd als: een gemeenschap die geconstrueerd wordt door gemeenschappelijke culturele ankerpunten. Het is de gedachte aan een verbondenheid en verwantschap met anderen binnen deze gemeenschap ongeacht of je deze anderen ooit ontmoet. De vorming van een nationale identiteit door overeenkomsten tussen mensen te belichten legt tegelijkertijd de verschillen met 'de ander' bloot. In: Benedict Anderson, *Imagined Communities* (Londen 2006) 6.

blijkt uit het gebruik van bezittelijk voornaamwoorden zoals 'ons' land en 'hun' land of persoonlijk voornaamwoorden zoals, 'wij' en 'zij'. Hieruit kan worden opgemaakt dat de krant zich richt op een autochtoon Nederlands publiek en informeert over 'de ander' waar 'we' 'onze' samenleving mee delen. Exemplarisch is het tekstfragment in figuur 5.

UTRECHT — *In Nederland wonen zestigduizend buitenlandse arbeiders. Het ziet er niet naar uit dat de Marokkanen, Turken, Spanjaarden en Italianen uit ons land zullen verdwijnen. De Nederlandse bedrijven hebben deze extra krachten hard nodig. Worden de buitenlandse arbeiders bij een fabriekssluiting bijvoorbeeld in Twente aan de poort gezet, dan gaan zij met zwager, broer of vrienden naar IJmuiden of naar de Rotterdamse haven om werk te zoeken. Zij voelen zich — in tegenstelling tot de Twentenaar — niet gebonden aan stad of streek.*

Figuur 5. Voorbeeld van krantenartikel met oppositioneel taalgebruik.¹⁷⁶

Een opvallende lacune in het publiek discours is de 'Marokkaanse vrouw'. Er zijn meerdere verklaringen voor deze *silencing* mogelijk. Ten eerste bestond de samenstelling van de groep migranten voornamelijk uit mannen. De tweede mogelijke verklaring wordt geboden door Bouras, die stelt dat de Marokkaanse vrouwen voornamelijk na 1980 actiever werden in de publieke sfeer. Er kwam na 1980 voor de Marokkaanse vrouw meer ruimte op de arbeidsmarkt, toen veel Marokkaanse mannen tijdens de economische crisis hun banen in de industrie verloren.¹⁷⁷ Een derde verklaring ligt in de methodologische keuzes van dit onderzoek. Het is mogelijk dat de Marokkaanse vrouw in het publiek discours niet onder de term 'gastarbeider' werd geduid. In dat geval vallen ze door de methodologische afwegingen buiten het onderzoek.

Ten derde framen de meeste artikelen de Marokkaanse migranten op een wijze dat deze een van de sociale frames, DE AANWINST, DE INDRINGER OF HET SLACHTOFFER onderschrijven. Toch zijn er enkele artikelen die in meer dan één frame terugkeren. Dit komt alleen voor tussen de frames DE INDRINGER en HET SLACHTOFFER. Opvallend hierin zijn 13 artikelen die het Illegaal verblijf in Nederland belichten.¹⁷⁸ Deze artikelen benadrukken zowel de ongewenste toename in de groepsomvang als dat ze de illegale migranten representeren als een sociaal hulpbehoevende groep. Daarnaast onderschrijven de meeste artikelen HET SLACHTOFFER frame. Hierin ligt de focus op beleid en

¹⁷⁶ Bronnen: Krantenartikelen, 2.

¹⁷⁷ Bouras, *Het land van herkomst*, 219.

¹⁷⁸ Bronnen: Krantenartikelen, 54; 135; 151; 159; 182; 198; 200; 210; 214; 221; 230; 232.

regelgeving dat niet aansluit op de komst van de Marokkaanse migranten en hun gezinnen. De exotropes samen *framen* de migrant in een passief gedefinieerde sociaal-maatschappelijke positie. Enkele artikelen verwijzen zelfs naar gastarbeid als de moderne versie van slavernij.¹⁷⁹ Deze constatering komt overeen met het beeld binnen de Nederlandse wetenschap dat wordt beschreven door Cottaar en Bouras.¹⁸⁰ Tevens sprak filosoof en theoloog Sjef Theunis over ‘verkapte slavernij’ in 1968. In zijn boek *Gastarbeiders-lastarbeiders* pleitte hij voor een nieuw denkkader dat voor de meeste Nederlanders afweek van het publieke beeld over gastarbeiders. Hij stelt dat voorheen het gedachtegoed over gastarbeiders was, dat ze blij moesten zijn dat Nederland – als gastheer – hen werk en verblijf bood. Theunis zag dit anders. Hij betoogt met een kosmopolitische blik dat dit gedachtegoed een weerspiegeling is van de ongelijke verdeling van welvaart in de wereld.¹⁸¹

Tot slot een terugkoppeling naar de centrale vraag van dit hoofdstuk. In het publiek discours zijn drie hoofdlijnen te herkennen. Deze zijn geïdentificeerd aan de hand van drie ideaaltypisch te onderscheiden sociale frames: DE AANWINST, DE INDRINGER EN HET SLACHTOFFER. De onderzochte artikelen vertonen patronen in thematiek, context en taalgebruik. Deze patronen markeren de contouren van het discours. Met name de interactie tussen deze elementen en de circulatie hiervan construeren een discursieve sociale beweegruimte voor de migrant binnen de context van ‘de Nederlandse samenleving’. Daarnaast raken de sociale frames meerdere maatschappelijke thema’s. De mediarepresentaties bewegen binnen diverse discursieve contexten die richting en gelaagdheid geven aan het publiek discours. Hoewel er een verscheidenheid aan exotropes is geïdentificeerd, onderscheiden de artikelen allemaal de Marokkaanse migranten van de Nederlandse bevolking of distantiëren ze deze groep van Nederland als geheel. Daarmee houden de krantenartikelen samen de oppositionele tegenstelling tussen ‘Nederland als kans biedende gastheer’ en ‘de Marokkaanse gastarbeiders’ als ‘tijdelijke gast’ in stand.

¹⁷⁹ Bronnen: Krantenartikelen, 192; 209; 216.

¹⁸⁰ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 20.

¹⁸¹ Tinnemans, *Een gouden armband*, 93.

2 Marokkaanse ervaringen

In dit hoofdstuk verlaten we het publiek discours en schakelen we over naar het ‘subalterne’ perspectief van de Marokkaanse migrant. De terminologie en exotropes uit hoofdstuk 1 worden hierbij losgelaten tot deze in hoofdstuk 3 weer terugkomen. In hoofdstuk 2 geven de drie verhalenbundels inzicht in het subaltern discours, gevoerd door de Marokkaanse migranten reflecterend op de periode 1965-1980. In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag welke semantische inzichten gemedieerde egodocumenten in de Marokkaanse migrantervaring als onderdeel van een subaltern discours bieden. Allereerst worden de verhalenbundels in meer detail geïntroduceerd. Daarna wordt het conceptuele raamwerk voor de analyse van de zelfrepresentaties geoperationaliseerd. Tot slot wordt de endotrope analyse uitgevoerd en worden de uitkomsten hiervan meegenomen naar de semantische dialoog in hoofdstuk 3.

Marokkaanse verhalen

Cottaar en Bouras belichten de geschiedenis van de Marokkaanse migranten met de 52 verhalen gebundeld in: *Marokkanen in Nederland: De pioniers vertellen*. Ze plaatsen de individuele verhalen in hun historische context. Vanuit Marokkaans perspectief wordt gereflecteerd op sociaal-maatschappelijke thema's die een rol speelden in de migratiegeschiedenis van de Marokkanen. De individuele verhalen zijn chronologisch onderbouwd met historisch onderzoek over de Marokkaans-Nederlandse context. Het verhaal is verteld vanuit de derde persoon en om de twee á drie alinea's wordt de stem van de Marokkaanse migranten middels citaten uitgelicht. De bundel is

illustratief onderbouwd met divers beeldmateriaal, zoals identiteitskaarten en foto's van de Marokkanen.¹⁸²

De tweede bundel, *Een halve eeuw in Nederland, 1969-2019: De Marokkaanse arbeidsmigratie in 50 verhalen van Marokkaanse gastarbeiders en Nederlanders*, bevat 24 verhalen van Marokkaanse migranten. De bundel is uitgegeven door Atlas Cultureel Centrum. De doelstelling van deze organisatie is het vastleggen van immaterieel erfgoed van migranten. Tevens draagt deze bundel de visie van Atlas 'kennis over elkaar leidt tot beter samenleven' uit.¹⁸³ Deze bundel belicht de Marokkaanse beleving van hun komst naar Nederland en de interacties tussen de Marokkanen en de Nederlanders.¹⁸⁴ In totaal komen 17 Marokkaanse mannen en 7 Marokkaanse vrouwen aan het woord. Net als de bundel van Cottaar en Bouras bevat deze bundel naast de verhalen van de Marokkanen ook verhalen van Nederlanders die in contact stonden met de Marokkaanse migranten. Dit zijn voormalige werkgevers, wervingsambtenaren, collega's en medewerkers van hulporganisaties of actiegroepen. Door de afwisseling van verhalen van de Marokkaanse migranten en hun Nederlandse connecties, ontstaat een gezamenlijke geschiedenis waarin interactie tussen nieuwkomers en Nederlanders centraal staat. Deze redactionele keuze onderstreept een wederkerige relatie tussen beide groepen en laat zien dat er op microniveau veel interculturele uitwisseling plaatsvond.¹⁸⁵

De derde bundel, '10 portretten van gastarbeiders', is samengesteld door Nelly Soetens. Soetens was docent Spaans en participeerde actief in het AktieKomitee Pro Gastarbeiders (AKPG). Soetens sprak binnen deze organisatie met veel gastarbeiders en documenteerde deze gesprekken in verhalenbundels. De verhalenbundel is gepubliceerd in het tijdschrift *Sjaloom* in 1972. Het tijdschrift is opgericht door een oecumenische beweging in Nederland, die evolueerde tot een kritische actiegroep. Het tijdschrift belicht machtsstructuren die schuilgaan achter verschillende maatschappelijke situaties.¹⁸⁶ *Sjaloom* maakt met de gepubliceerde verhalen een duidelijk antikoloniaal statement en biedt het subalterne narratief een publiek podium.¹⁸⁷ Soetens voert publiek actie via het AKPG en zet *Sjaloom* in om aandacht te vragen voor de stem van de gastarbeiders in Nederland.¹⁸⁸ Ze positioneert haar verhalenbundel op deze manier in de publieke sfeer. In de bundel staan de ervaringen van gastarbeiders in Nederland centraal, aangevuld met

¹⁸² Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*.

¹⁸³ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, voorwoord.

¹⁸⁴ *Ibidem*, voorwoord.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ Regionaal Archief Zuid-Utrecht; Utrecht; 1954-19854; Stichting Plein; 248-1; Stichting Sjaloom; 248-1; Piet Reckman 248-2-248-3; <http://www.rhcziuidoostutrecht.com/PDF/T00248.pdf> (geraadpleegd op 12 december 2020).

¹⁸⁷ Soetens, '10 portretten', 3.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

informatie over de acties uitgevoerd door het AKPG.¹⁸⁹ Drie van de tien verhalen zijn afkomstig van Marokkaanse gastarbeiders.

Van de 73 Marokkaanse migranten worden 63 relevant geacht voor dit onderzoek. De tien overige migranten vielen buiten het corpus omdat deze niet voldoende aan het woord kwamen om hier een zelfrepresentatie-analyse over te kunnen maken. Daarnaast viel een enkeling buiten de scope omdat hij/zij als kind van de Marokkaanse migrant naar Nederland kwam.

Endotropes als zelfrepresentatie

In dit hoofdstuk worden de endotropes geïdentificeerd op basis van de zelfrepresentaties in de verhalenbundels. De zelfrepresentaties, gedefinieerd door Goffman, worden gevormd in direct contact met anderen en verbinden de 'binnenwereld' met de 'buitenwereld'. Naast deze directe vorm van zelfrepresentatie zijn er ook indirecte manieren van zelfrepresentatie, gericht van 'binnen' naar 'buiten'. De verhalen in de verhalenbundels van Marokkaanse migranten zijn hiervan een voorbeeld. Ze dragen het meerstemmige verhaal van Marokkaanse migranten uit, waarin de migranten zichzelf presenteren aan 'de Nederlandse samenleving'. Met de lens van Goffman zijn de bundels in totaliteit te begrijpen als representatie van de groep, die het 'binnen-beeld' verbindt met het 'buiten-beeld'. In de analyse van de verhalenbundels wordt onderzocht welke endotropes kunnen worden ontleend aan een samenstel van de zelfrepresentaties van de Marokkaanse migranten. Niet alle terugkerende uitspraken worden geïdentificeerd als endotropes. Om endotropes in de verhalen te kunnen identificeren, wordt de theoretische term endotrope eerst geoperationaliseerd.

Allereerst is een endotrope net als exotropes geen letterlijke verwijzing naar zinnen in de tekst, maar een abstrahering. Een endotrope bestaat uit een samenstel van verschillende associatieve uitspraken, gedaan door de Marokkaanse migrant, die in eenzelfde discursieve context een thematische overlap hebben en daarnaast een vergelijkbare richting geven aan dit thema. De endotrope weerspiegelt een overeenkomend perspectief. Een hypothetisch voorbeeld is de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN MAAKTEN VEEL ARBEIDSUREN, die kan voortkomen uit de volgende presentaties: 'Ik'..., '...heb altijd hard gewerkt', '...werkte alle dagen van de week ook tijdens de feestdagen', '...draaide mijn hand niet om voor overuren'. Net als bij de exotropes wordt een cluster van soortgelijke uitspraken pas als endotrope gemarkeerd indien deze herhaaldelijk terugkeert.

¹⁸⁹ Ibidem.

Binnen het corpus bestaande uit 63 migranten wordt de zelf-representatieve uitspraak als herhaaldelijk gedefinieerd, indien deze door vijf verschillende migranten wordt onderschreven.

Twee vragen staan centraal in de analyse van de zelfrepresentaties. Deze vragen bevatten twee dimensies van sociale presentatie. Ten eerste hoe hij/zij zich presenteert in relatie tot de 'buitenwereld'. Hierin refereert de 'buitenwereld' aan de discursieve ruimte die het individu deelt met 'anderen'. Dit zijn 'anderen' die invloed hebben op het leven van het individu, maar waar hij/zij geen directe connectie mee heeft. De buitenwereld kan uit individuele personen bestaan, maar ook uit abstracte elementen zoals 'de Nederlandse samenleving', 'Marokko als land van herkomst', 'het migratiebeleid' of 'het politieke debat'. Ten tweede hoe hij/zij zich presenteert in relatie tot de 'binnenwereld'. De 'binnenwereld' bestaat uit 'anderen' waar het individu zich mee identificeert op basis van een gemeenschappelijke deler. Deze deler kan er zijn op basis van beroep, religie, gender, sport en hobby's, ouderschap, taal, kleding, normen en waarden of rituelen en tradities. Beide sociaal interactieve presentaties kunnen betrekking hebben op zowel 'Nederlanders', landgenoten en andere migranten.

Verder vormen meerdere zelfrepresentaties bij elkaar niet automatisch een endotrope. De zelfrepresentaties zijn gecategoriseerd op thema om te kunnen bepalen of er sprake is van een bundel van soortgelijke uitspraken die een gedeeld perspectief representeren. Hierin zijn twee ideaaltypisch te onderscheiden dimensies van kracht. Allereerst de reeds in hoofdstuk 1 besproken sociaal-maatschappelijke dimensie: arbeid, huisvesting, educatie en (georganiseerde) sociale netwerken. Ten tweede de dimensie van het Marokkaanse cultureel erfgoed met daarin de culturele bouwstenen: taal, opvoeding, religie, kleding, normen en waarden, rituelen en tradities.¹⁹⁰ Een endotrope staat in relatie tot andere tropes en krijgt betekenis en lading binnen een discursieve context. Uit de analyse kwam naar voren dat deze tropes, net als de exotropes, onderling met elkaar overeenkwamen op basis van een sociaal-maatschappelijke identiteit waarop ze zichzelf in verschillende situaties presenteerden. Daarom is gekozen ook de endotropes te verdelen over drie ideaaltypisch te onderscheiden sociale frames: DE AANHOUDER, DE PIONIER EN DE VERBINDER.¹⁹¹ In deze frames wordt het onderlinge beeldvormend verband tussen de zelfrepresentaties zichtbaar.

¹⁹⁰ Nelissen and Buijs, 'Between continuity and change', 192-193; Bouras, *Het land van herkomst*.

¹⁹¹ Wester, 'Goffman als basis voor frame-analyse'.

DE AANHOUDER

Een deel van de verhalen onderschrijft het frame DE AANHOUDER. Een aanhouder is iemand die volhardend is en niet snel opgeeft.¹⁹² Deze persoon heeft een actieve houding en behoudt de focus op het bereiken van een doel. In de verhalenbundels komen drie thema's naar voren waarin de endotropes het frame DE AANHOUDER onderschrijven: *familiebanden in Marokko, arbeidsomstandigheden* en *de beheersing van de Nederlandse taal*.

Meer dan een derde van de Marokkaanse migranten presenteren op eenzelfde manier de relatie tussen toekomst en arbeid.¹⁹³ Deze zelfrepresentaties zijn geabstraheerd in de endotrope: EEN BETER TOEKOMSTPERSPECTIEF VOOR DE MAROKKAANSE MIGRANT EN ZIJN/HAAR FAMILIE MOTIVEERT DE ARBEIDSKIEUZES. Zware arbeidsomstandigheden weerhielden velen er niet van hun doel, een betere toekomst, na te streven.

Figuur 6. Marokkaanse migranten in de mijn van Oranje-Nassau (ca. 1969).¹⁹⁴

Meerdere geïnterviewden onderschrijven het beeld dat ze gedurende het jaar veel werkten. Overuren en doorwerken in de weekenden en tijdens Nederlandse- en Islamitische feestdagen, vormden geen uitzondering voor de Marokkaanse migrant. Naar eigen zeggen leidde deze inzet

¹⁹² Van Dale, definitie aanhouder, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 30 april 2021).

¹⁹³ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 28; 31; 32; 40; 43; 51; 66-67; 75; 84; 90-91; 96; 168-169; 244; Soetens, '10 portretten', 14; 31; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 17; 27; 60-61; 63; 98; 133; 146; 156; 177; 186; 198; 209; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 2, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 33, 36, 38, 39, 49, 61, 62 en 63).

¹⁹⁴ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 86.

niet tot meer verlofdagen in de zomer. Als de Marokkaanse migranten spreken over hun vakanties in Marokko zijn ze het over één element unaniem eens: de standaard verlofdagen in de zomer waren niet genoeg voor een vakantie naar Marokko. Dit had mede te maken met de reistijd en de verplichtingen en zorg voor familieleden. In veel van de verhalen komt eenzelfde soort vakantie scenario naar voren dat leidde tot ontslag bij terugkomst in Nederland.¹⁹⁵ De zelfrepresentatie van Mohammed Bouhayoufi is exemplarisch.

Twee jaar heb ik daar gewerkt [in de betonfabriek in Utrecht] toen ik in de zomer weer voor vakantie terugging naar Marokko. Toen ik terugkwam, een week later dan afgesproken, was ik ontslagen. Gelukkig hadden ze in die tijd werk in overvloed, binnen een dag vond ik vier baantjes. Ik koos voor een pluimveefabriek in Barneveld.¹⁹⁶ – Mohammed Bouhayoufi.

In deze verhalen komt enerzijds de prominente rol van de achtergebleven familie en anderzijds de 'luxe' positie van de gastarbeider op de Nederlandse arbeidsmarkt, door het grote tekort aan arbeidskrachten, naar voren. Naast Bouhayoufi benadrukten ook anderen dat ze zelf het initiatief namen om werk te vinden. Het merendeel van de geïnterviewden hebben eerst in andere Europese landen zoals Duitsland, Spanje, Frankrijk en België gewerkt voordat ze naar Nederland kwamen. Ze gingen daar heen waar werk was, gemotiveerd door een beter toekomstperspectief voor zichzelf en hun familie. De omgang met geld en welvaart die uit de verhalen naar voren komt, sluit aan op de beweegredenen van de Marokkanen om naar Europa te komen. Ze stellen dat ze enkel het hoognodige aan levensmiddelen hebben uitgegeven. De rest van hun loon stuurden ze elke maand naar familie in Marokko.¹⁹⁷ De verantwoordelijkheid en loyaliteit naar familieleden wordt door twee derde van de groep die expliciet spreekt over arbeidskeuzes beschreven als een culturele vanzelfsprekendheid. Zowel de mannelijke migranten als de enkele vrouwen presenteren deze verantwoordelijkheid als onlosmakelijk onderdeel van hun identiteit als Marokkaan, 'zoon/dochter van' of 'oudste' van het gezin.¹⁹⁸ De woorden die de vader van Omar Miloudi aan hem meegaf voordat hij naar Nederland vertrok en de representatie van Abdellah Laâguili zijn illustratief voor deze verantwoordelijkheden.

¹⁹⁵ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 18; 27; 60-61; 136; 186; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 2, 5, 11, 16 en 63).

¹⁹⁶ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 27.

¹⁹⁷ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 28; 90-91; 244; 240; Soetens, '10 portretten', 14; 31; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 16-17; 51; 63; 133; 136; 156; 198; 209; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 4, 5, 11, 13, 17, 18, 20, 22, 36, 39, 61 en 62).

¹⁹⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 28; 51-52; 66; 240; Soetens, '10 portretten', 35; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 18; 27; 29; 51; 60-61; 63; 87-88; 101; 136; 145; 153-154; 156; 177; 186; 210-211; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 33 en 63).

Je vader staat garant voor je. Het is akkoord. Ik vertrouw op je, zei mijn vader, dat je niet gaat bedelen op straat. Dat is een schande voor ons land. Je moet ons vertegenwoordigen als een ambassadeur. En dus kon ik op stap.¹⁹⁹ – Omar Miloudi.

Teruggestuurd worden was een nachtmerrie voor alle Marokkanen, want dat was een schande. Je kon je familie daardoor niet onderhouden.²⁰⁰ – Abdellah Laâguili.

In de verhalen van de Marokkaanse mannen is het hebben van een baan expliciet verbonden met de familie-eer. De Marokkaanse vrouwen spreken in deze context meer over zelfredzaamheid. Rahma el Mouden vertelt dat beheersing van de Nederlandse taal haar eerste stap was naar onafhankelijkheid in een voor haar 'vreemd land'.²⁰¹ Verder in het interview vertelt ze dat haar migrantervaring de basis legde voor de bedrijfsethiek in haar eigen schoonmaakbedrijf. Ook andere migranten presenteren zich als vastberaden en inventief als ze vertellen over het leren van de Nederlandse taal. Deze zelfrepresentaties hebben overeenkomende elementen die zijn geabstraheerd in de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN KUNNEN ZICH ONDANKS DE TAALBARRIÈRE REDDEN OP DE WERKVLOER EN IN HUN NIEUWE LEEFOMGEVING. De migranten beschrijven het leren van de taal als een uitdaging die in veel gevallen op eigen initiatief plaatsvond. Ze leerden de taal op de werkvloer, in taallessen, door interacties met de burens of met hulp van de Nederlandse kostgezinnen.²⁰² Een voorbeeld hiervan is de zelfrepresentatie van Mustapha Slaby.

Aanvankelijk begreep ik niets van de taal. [...] Ik had allerlei boeken, vooral woordenboeken, bij elkaar gescharreld. Woordenboeken Frans-Arabisch, Nederlands-Engels, Engels-Nederlands, Arabisch-Nederlands en Nederlands Arabisch. Die gebruikte ik bij mijn zelfstudie en zo heb ik in een half jaar de taal geleerd.²⁰³ – Mustapha Slaby.

Marokko is tot 1956 onder koloniaal bewind geweest van de Fransen (in het Zuiden) en de Spanjaarden (in het noorden). Primair onderwijs was niet voor iedereen weggelegd, de gebieden buiten de steden hadden geen toegang tot 'modern onderwijs' en hadden enkel Koranscholen. Hier leerden de kinderen lezen en schrijven vanuit de Koran.²⁰⁴ De migranten uit de verhalenbundels hebben wisselende scholing gehad in Marokko.²⁰⁵ Toch komt in de verhalenbundels naar voren dat

¹⁹⁹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 60-61.

²⁰⁰ Ibidem, 186.

²⁰¹ Ibidem, 207-208.

²⁰² Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 39; 54-55; 59; 95; 105-107; 117-118; 168-169; Soetens, '10 portretten', 32; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 19; 25; 28; 36-37; 49-50; 64; 89; 90; 99; 143; 154; 187; 207-208; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 12, 13, 16, 18, 20, 21, 22, 24, 26, 28, 39, 40, 42, 45, 49 en 62).

²⁰³ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 99.

²⁰⁴ Bel Ghazi en Boot, *Van Marokko naar Nederland*, 7-9.

²⁰⁵ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 51-52; 54; 59; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 25; 73; 141; (Bronnen: Verhalenbundels, 2, 6, 12, 17, 21, 24, 25 en 28).

het aantal genoten schooljaren in Marokko niet het latere educatieniveau bepaalt. Deze tendens is geabstraheerd in de endotrope: VEEL MAROKKAANSE MIGRANTEN IN NEDERLAND VOLGEN EEN STUDIE NAAST HUN WERK.²⁰⁶

DE PIONIER

Een ander deel van de zelfrepresentaties onderschrijft het frame DE PIONIER. Een pionier is iemand die onbekend terrein verkent om iets nieuws op te bouwen.²⁰⁷ Deze persoon heeft een verkennende en vindingrijke houding die nodig is om dit terrein zich eigen te maken. Het leven van een pionier gaat vaak samen met ontberingen en tegenslagen tijdens de zoektocht naar een nieuw bestaan. In de verhalenbundels komen vijf thema's naar voren waarin de zelfrepresentaties het frame DE PIONIER onderschrijven: *huisvesting, sociale netwerken, religie, politiek en arbeid*. Huisvesting in Nederland bestond voor de meeste migranten uit een pension of woonoord. De meeste pensions hadden grote gemeenschappelijke slaapzalen. De in- en uitloop op de slaapzaal was afhankelijk van de werktijden van de arbeiders. Als de één terugkwam van zijn dienst en ging slapen, stond de ander op. De levensomstandigheden in de pensions en woonoorden worden geregeld besproken door de Marokkaanse migranten.²⁰⁸ Het slaapgebrek en de spanningen die mede hierdoor ontstonden, komen herhaaldelijk terug in de verhalenbundels. Desalniettemin hebben velen ook anekdotes over de sociale netwerken die via de pensions tot stand kwamen.

De een speelde een damspel, de ander een kaartspel [in het pension met andere Marokkanen]. We vertelde elkaar verhalen en zo kwamen we de tijd door. Elke week kwamen we in een ander pension samen. We wisselden ook nieuws uit Marokko met elkaar uit want je had toen weinig mogelijkheden om contact te houden met achtergebleven familie.²⁰⁹ – Mohammed Bouhayoufi.

De zelfrepresentaties van de migranten over de tijd in de gedeelde huisvestingslocaties hebben overeenkomstig dat deze bitterzoete elementen bevatten. Deze representaties zijn samen geabstraheerd in de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN HEBBEN HET BESTE PROBEREN TE MAKEN VAN DE UITDAGENDE LEVENSONSTANDIGHEDEN.

²⁰⁶ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 51-52; 88; 106; 109; 111; 118-119; 168-169; 176; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 49-50; 90; 135-136; 146; 154-155; 187; (Bronnen: Verhalenbundels, 4, 7, 11, 12, 13, 16, 21, 22, 24, 25, 36, 39, 41, 46 en 49).

²⁰⁷ Van Dale, definitie pionier, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 28 april 2021).

²⁰⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 100; 135; 139; 147; 250-251; Soetens, '10 portretten van gastarbeiders', 32; 36-37; Yildirim, *Een halve eeuw in Nederland*, 74; 111; 142; 164-165; 185-186; (Bronnen: Verhalenbundels, 5, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 22, 24, 39, 43, 45, 62 en 63).

²⁰⁹ Yildirim, *Een halve eeuw in Nederland*, 27.

Daarnaast profileren de migranten zich als initiatiefrijk. Ze vertellen over het ondernemen van initiatief voor zelforganisatie. In sommige gevallen met hulp van Nederlandse kerkelijke organisaties of stichtingen zoals het AKPG. Een derde van de migranten uit de bundels representeert zichzelf als initiatiefnemer of lid van zelforganisaties.²¹⁰ Zo vertelt Slaby over zijn betrokkenheid bij het *Comité van Noord-afrikanen*. In samenwerking met Nederlandse organisaties organiseerden de Marokkanen culturele evenementen en behartigden ze de belangen van 'buitenlanders' in Nederland.²¹¹ Al deze verhalen zijn geabstraheerd in de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN WERKEN GEREgeld SAMEN OM GEMEENSCHAPPELIJKE DOELEN TE BEREIKEN.

Figuur 7. Mohammed Mustapha Douhaha met Den Uyl en Wim Kok.²¹²

De Marokkaanse organisaties behartigden voornamelijk de belangen en rechten van de Marokkaanse migrant, maar vaak ook die van buitenlandse arbeidsmigranten in het algemeen. Zo werd er gelobbyd voor betere huisvesting, geprotesteerd tegen discriminatie op de arbeidsmarkt en onderhandeld voor het opzetten van gebedshuizen. Meer dan een derde van hen trad in gesprek met Nederlandse politieke partijen of meldden zich als groep aan bij een partij om hun belangen te behartigen.²¹³ Mohammed Mustapha Douhaha en vele anderen participeerden in de politiek.

²¹⁰ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 98; 130; 164-165; 181-185; 191-192; 194-195; 198-199; 202-203; 212-213; 225-227; Yildirim, *Een halve eeuw in Nederland*, 37; 76-77; 100; 109-112; 113; 122; 123; 176; (Bronnen: Verhalenbundels, 3, 6, 8, 9, 10, 15, 24, 29, 32, 33, 34, 39, 42, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59 en 60).

²¹¹ Yildirim, *Een halve eeuw in Nederland*, 100.

²¹² *Ibidem*, 122.

²¹³ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 182-185; 191; 194-195; 198-199; 202-203; Yildirim, *Een halve eeuw in Nederland*, 76; 100; 112; 113; 122; 123; (Bronnen: Verhalenbundels, 6, 8, 9, 10, 29, 32, 33, 34 en 60).

Wij [buitenlanders] gingen bewust de politiek in. Daarom spoorden wij onze achterban aan om lid te worden van een politieke partij, naar vergaderingen te gaan en om van zich te laten horen. Zo wilde we deel uitmaken van de Nederlandse samenleving.²¹⁴ – Mohammed Mustapha Douhaha.

Figuur 8. Hayat Ajib met collega's in de koekfabriek in Zaandam (tweede van links).²¹⁵

Ook buiten de politieke context behartigen Marokkaanse migranten hun eigen belangen en die van anderen die zich in soortgelijke situaties bevinden.²¹⁶ Zo kwam Hayat Ajib in actie toen ze van haar buurvrouw hoorde over de arbeidsrechten in Nederland.

Eind 1971 kwam ik in Zaandam in dienst bij een koekfabriek als inpakster om mijn man financieel te ondersteunen. [...] Ik sprak met mijn burens over allerlei zaken. Een keer had een buurvrouw het over arbeidsrechten en hoe vakbonden werkte. Toen ik dat hoorde, schreef ik mij meteen in bij de FNV. [...] Ik vertelde daar [bij de vakbond] over de ongelijke behandeling in de fabriek. [...] Kortom, het allochtone personeel werd zijn rechten ontnomen. [...] De baas zei: "Als de andere [buitenlandse] vrouwen net zo mondig waren als jij, dan was ik failliet gegaan." [...] Na een jaar had ik [ook] alle Turkse vrouwen die in dienst van de fabriek waren lid gemaakt van de vakbond. Zij spanden ook een rechtszaak aan en kregen allemaal hun overuren en vakantiegeld uitbetaald.²¹⁷ – Hayat Ajib.

²¹⁴ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 123.

²¹⁵ *Ibidem*, 38.

²¹⁶ *Ibidem*, 90; 121; 209; Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 39; 72; 107; 147; 225-227; (Bronnen: Verhalenbundels, 3, 7, 10, 18, 22, 24, 36, 42 en 59).

²¹⁷ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 37-38.

De Marokkaanse migranten presenteren naast het werk in de industriële sector ook werkzaamheden in andere sectoren. Samen presenteren deze zelfrepresentaties een ontwikkeling op de arbeidsmarkt die is geabstraheerd in de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN GROEIEN DOOR OP DE NEDERLANDSE ARBEIDSMARKT OF STARTEN EEN EIGEN ONDERNEMING.²¹⁸

Ik kon geen friet bakken. Ik kon eigenlijk nog geen ei bakken, dus ik heb gedacht: ik neem een paar mensen in dienst en dan leer ik het vanzelf. [...] Ik heb een echtpaar in dienst genomen. Binnen een paar maanden kon ik het zelf. [...] Mevrouw Jansen bij wie ik in de kost was, hielp mij ook. Ik heb zeker meer dan twaalf jaar met haar gewerkt.²¹⁹
– Larbi Yahya.

Larbi Yahya is een van deze ondernemende migranten. Naast zijn werk in een bedrijf dat bakkersmachines produceert, richtte hij een eigen rijschool op. Jarenlang gaf hij rijlessen naast zijn baan. Toen dit tot problemen met zijn baas leidde, nam hij ontslag, zodat hij meer uren in de rijschool kon investeren. Daarnaast kocht hij een frietzaak op. Hij vernoemde de zaak naar zijn geboorteplaats Meknes, 'Friture Meknes'. Het starten van een eigen onderneming komt in veel van de verhalen terug. De ondernemingen variëren van een Halal slagerij tot een schoonmaakbedrijf. De Marokkaanse ondernemers belichten de investering in een sociaal/zakelijk netwerk dat het starten van een eigen bedrijf mede mogelijk maakte. Door te spreken met collega's, leidinggevenden, pensionhouders, burens etc. geven ze dit netwerk vorm.

DE VERBINDER

Een deel van de verhalen onderschrijft het frame DE VERBINDER. Een verbinder is iemand die mensen met verschillende perspectieven en opvattingen bij elkaar brengt en met elkaar in gesprek laat treden.²²⁰ Deze persoon heeft een maatschappelijk betrokken en oplossingsgerichte houding die nodig is om de verschillende partijen te verbinden. Vijf thema's komen in de endotropes terug die het frame van DE VERBINDER onderschrijven: *sociale netwerken, religie, tradities en rituelen, opvoeding en maatschappelijke participatie.*

²¹⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 39; 88; 98; 109; 111; 118-119; 122-131; 176-177; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 89-90; (Bronnen: Verhalenbundels, 3, 7, 18, 22, 24, 25, 32, 33, 34, 36, 29, 41, 42, 46, 47 en 50).

²¹⁹ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 131.

²²⁰ Mens en Samenleving, psychologie, definitie verbinder, <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/91530-de-toegevoegde-waarde-van-de-verbinder.html#:~:text=Wat%20voor%20iemand%20is%20de:partijen%20bij%20elkaar%20gebracht%20zijn> (geraadpleegd op 30 april 2021); Van Dale, definitie verbinden, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do#> (geraadpleegd op 30 april 2021).

Religie is één van de morele drijfveren voor de maatschappelijke betrokkenheid van de migranten. Ze presenteren hiermee een individu overstijgende verantwoordelijkheid. Deze is geabstraheerd in de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN LEVEREN EEN SOCIAAL-MAATSCHAPPELIJKE BIJDRAGE VIA HUN BAAN OF DOOR VRIJWILLIGERSWERK.²²¹ M'Barek Igharghar richtte samen met anderen Moskee Sounnat op. De moskee biedt Arabische les en huiswerkbegeleiding aan om de kinderen bewust te maken van hun cultureel erfgoed. Daarnaast worden taallessen gegeven aan analfabete vrouwen. Igharghar presenteert zichzelf als iemand die zich inzet om mensen met diverse culturele achtergronden met elkaar te verbinden.

Ik probeerde altijd lief en aardig met mijn burens om te gaan zoals mijn religie dat ook aanbeveelt. Ongeacht het geloof van de ander. Mijn religie richt zicht op de gemeenschap en verplicht de gelovigen om op een goede wijze met de medemens om te gaan. [...] Maar we [betrokkenen bij Moskee Sounnat] proberen ook met de bewoners en de kerken de dialoog te bevorderen tussen de verschillende etnische groepen. Het doel is om verbinding met elkaar te maken.²²² – M'Barek Igharghar.

De rol die Igharghar vervult, is op vrijwillige basis. Ook andere landgenoten geven, naast hun dagelijkse werkzaamheden of na hun pensioen, op eenzelfde manier invulling aan hun maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel.²²³ Anderen hebben gekozen hiervan hun beroep te maken.²²⁴ De Marokkaanse migrant zoekt naast de maatschappelijke verbinding ook naar een juiste balans in het behoud van Marokkaanse culturele en religieuze tradities in de 'nieuwe' omgeving.²²⁵ Deze uitspraken zijn gebundeld in de endotrope: MAROKKAANSE MIGRANTEN VERBINDEN MAROKKAANSE-MET NEDERLANDSE RITUELEN EN TRADITIES. Deze verbindingen werden binnen verschillende contexten gelegd, zoals in de opvoeding van de kinderen en in het uitoefenen van religieuze tradities en rituelen. Douhaha is getrouwd met een Nederlandse vrouw en Rahma en haar man komen beiden uit Marokko. Beide respondenten representeren de zoektocht naar de balans tussen twee culturele perspectieven.

We [Pauline en Mohammed] hebben ons kind ook met twee culturen opgevoed en hij is trots op de afkomst van zijn vader. Hij is ook met een Nederlandse getrouwd en werkt

²²¹ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 114-119; 176; 191-192; 204; 225; 227; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 29; 39; 49-50; 52; 77; 90; 99; 118; 121; 136; 144-146; 155; 163; 168; 175-176; 189; 209; 273; (Bronnen: Verhalenbundels, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 22, 25, 26, 39, 46, 56, 52, 58, 59 en 60).

²²² Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 272-273.

²²³ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 117-119; 191-192; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 28-29; 64; 77; 99; 136; 175-176; 187; 189; 271; (Bronnen: Verhalenbundels, 2, 6, 8, 11, 13, 15, 16, 19, 25, 26, 46 en 56).

²²⁴ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 114; 118; 176; 204; 225-227; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 39; 49-50; 90; 121; 144-146; 155; 163; (Bronnen: Verhalenbundels, 3, 4, 5, 7, 10, 12, 14, 26, 39, 52, 58, 59 en 60).

²²⁵ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 120; 189; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 19-20; 28-29; 36-37; 79; 98; 100; 124; 135-136; 163; 174; 210-211; 272-273; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 26 en 28).

voor een internationaal bedrijf. Ik denk dat culturen een verbindende rol kunnen spelen.²²⁶ – Mohammed Mustapha Douhaha.

Ik heb mijn kinderen zo geëmancipeerd mogelijk proberen op te voeden. We hebben hen het beste uit beide culturen proberen mee te geven. Zoals het principe ‘afpraak is afspraak’ uit de Nederlandse cultuur. In Marokko kan alles morgen ook nog wel. Vanuit de Islam brachten we hen respect voor de ouderen en je omgeving bij. Als je bijvoorbeeld hoort dat je buurvrouw ziek is, is het je plicht boodschappen voor haar te doen.²²⁷ – Rahma el Mouden.

Figuur 9. Een foto van Rahma el Mouden en haar man in 1980.²²⁸

Het behoud en de aanpassing van religieuze tradities werden door de meeste Marokkaanse migranten gerepresenteerd als een uitdaging binnen een Nederlandse context. Dit betrof vooral het volgen van de gebedsregels en het eten van Halal geslacht vlees. De joodse slagers boden een alternatief voor de migranten, omdat hun voorschriften voor de bereiding van koosjer vlees het meest in de buurt kwamen van die van de Islam. Afhankelijk van de arbeidsomstandigheden op het werk en de bereidheid van de werkgevers konden de migranten voldoen aan de dagelijkse gebedsvoorschriften. In het weekend werd meestal in het pension samen gebeden. Later toen enkelen een eigen woning kregen, werden speciale gebedskamers ingericht. De verhalen hebben

²²⁶ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 125.

²²⁷ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 210-211.

²²⁸ Ibidem, 211.

een gelijkenis in de tijdsloop van het integreren van zowel Marokkaanse als Nederlandse tradities. Alle verhalen belichten dit als een proces met periodes van intensievere inzet.

Conclusie

In dit hoofdstuk is antwoord gegeven op de vraag welke semantische inzichten gemedieerde egodocumenten bieden in de Marokkaanse migrantervaring als onderdeel van een subaltern discours. De ervaringen van de Marokkaanse migranten in een transnationale context bieden een divers scala aan uitkomsten. Allereerst kan worden gesteld dat in alle frames het behoud van (im)materieel cultureel erfgoed op diverse wijzen betekenis geeft aan het leven in Nederland. De migrant presenteert religie als een essentieel onderdeel in de betekenisgeving van het verantwoordelijkheidsgevoel. Het motiveert onder andere het verrichten van vrijwilligerswerk voor verschillende doelgroepen. Tevens motiveert het behoud van religie de zelforganisatie en het ondernemerschap. Daarnaast correspondeert de inzet voor anderen binnen en buiten de Marokkaanse gemeenschap met de wijze waarop betekenis wordt gegeven aan het begrip 'naasten'. De migrant presenteert de 'familiaire kring' als een gezelschap bestaande uit familie, vrienden, collega's en burens. De definitie die de migrant geeft aan de 'naasten' vertaalt zich geregeld in diverse hechte banden met mensen buiten de eigen gemeenschap die worden onderhouden tot één van hen overlijdt. Enkele migranten maken expliciet dat de Islam als referentiekader dient in de omgang met anderen in hun omgeving. Onderdeel worden van de Nederlandse samenleving en het thuis voelen in een vreemd land gaat in de zelfrepresentaties samen met de herinrichting van tradities en het opzetten van een culturele- en religieuze infrastructuur.

Ten tweede kan worden geconcludeerd dat de migranten 'de toekomst' betekenis geven binnen een economische context die onlosmakelijk verbonden is met de transnationale familiale context. De toekomst-gedreven houding en spaarzame besteding van geld krijgen, met name in de eerste periode na aankomst in Nederland, betekenis door de verbintenis met familieleden in Marokko. Tevens is de tijdelijke oriëntatie op het verblijf in Nederland binnen deze context te begrijpen. De 'vlottendheid' van het verblijf is gemotiveerd door economisch gewin of door de behoefte aan een verblijfplaats in de nabijheid van landgenoten of familieleden woonachtig in Nederland.²²⁹ In de omgang met het leren van de Nederlandse taal is deze tijdelijke oriëntatie niet

²²⁹ *Vlottendheid* is een kort verloop van het verblijf van migranten. In: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *WRR-rapport 103. Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving* (Den Haag 2020).

terug te zien. Velen vertellen dat het leren van de Nederlandse taal een bewuste keuze was, omdat dit de kansen op de arbeidsmarkt verbeterde en leidde tot verbetering van de kwaliteit van leven in algemenere zin. Dit komt overeen met de motivatie voor investering in zelfstudie, cursussen op de werkvloer en studies aan Nederlandse scholen. Investering in scholing is een structureel onderdeel van het leven van de migrant en velen behalen meerdere diploma's. Deze investering komt in veel gevallen, gecombineerd met het gebrek aan onderwijs in het land van herkomst, terug. Deze twee elementen samen benadrukken de betekenis van onderwijs voor de migrant: zonder toegang tot de 'normale' scholing, volgens de Nederlandse norm, toch succesvol Nederlandse opleidingen hebben kunnen voltooien. Binnen de verschillende contexten presenteert de Marokkaanse migrant zich als iemand die verantwoordelijk is voor zijn eigen successen.

Ten derde kan worden vastgesteld dat de respondenten zichzelf als assertief presenteren in de context van zelforganisatie en samenwerking. Een assertieve houding van de migrant loopt als rode draad door de verhalen van de Marokkaanse migranten. Deze houding presenteren ze door te vertellen dat ze op eigen initiatief samenwerkingen aangaan en in gesprek treden met de politiek, instanties en werkgevers. De samenwerking met anderen wordt gepresenteerd als vruchtbaar voor de Marokkaanse migranten. Dit wordt onderbouwd door voorbeelden van succesprojecten zoals de oprichting van een stichting of een moskee. Emancipatie en belangenbehartiging treden zowel bij de vrouwelijke- als mannelijke migranten op. Zo werd er gelobbyd voor betere sociale voorzieningen en onderhandeld over het realiseren van ontmoetingsplekken. Samenwerking betekent voor de migrant een manier om zichzelf te ontwikkelen en de sociale positie in de Nederlandse context te verstevigen. De verbondenheid en interactie met anderen is een essentieel onderdeel voor zingeving en de kwaliteit van het leven in Nederland.

Tot slot een korte recapitulatie voordat we ons verplaatsen van het subaltern discours naar de semantische dialoog. Hoofdstuk 1 heeft inzicht gegeven in het publiek discours. Er is onderzocht hoe migratie, migranten en gastarbeid werden gerepresenteerd in de Nederlandse kranten. De contouren geïdentificeerd als exotropes, construeerden de discursieve bewegingsruimte. Daarna zijn in hoofdstuk 2 de ervaringen van de Marokkaanse migranten in kaart gebracht. Hoewel elk verhaal een eigen ervaring presenteerde, vertoonden de verhalen ook overeenkomsten. Deze patronen zijn geabstraheerd in de vorm van endotropes. Deze hebben samen inzicht geboden in het subaltern discours. In hoofdstuk 3 worden de twee perspectieven met elkaar geconfronteerd in de vorm van een semantische dialoog.

3 De semantische dialoog

We verlaten het subaltern en publiek discours. In dit hoofdstuk ontmoeten de twee perspectieven elkaar in de semantische dialoog. Deze twee perspectieven worden vergeleken om antwoord te geven op de centrale vraag in dit onderzoek in hoeverre de zelfrepresentaties (micro) en de mediarepresentaties (macro) verschillen en overeenkomsten vertonen in de wijze waarop betekenis wordt geven aan het migratieproces. De theorieën van Habermas en Gadamer liggen ten grondslag aan de opzet van de dialoog. Deze theorieën vormen de onderliggende structuur van deze semantische analyse. De concepten worden voorafgaand aan de analyse in meer detail toegelicht. De semantische dialoog is opgezet op basis van de sociale frames uit hoofdstuk 1 en 2. Deze opzet biedt gespreksruimte aan beide partijen, omdat de onderlinge verscheidenheid in thematiek, context en associatie geen beperking voor het gesprek oplevert. Als de twee partijen enkel op thema of context met elkaar geconfronteerd zouden worden, zou dit slechts tot een monoloog leiden.

Allereerst worden de twee concepten toegelicht. Habermas onderscheidt in de *theorie van het communicatieve handelen* twee typen handelen. Deze zijn onderscheiden op basis van de verhouding tussen de spreker en de luisteraar. Bij het eerste type, het *communicatief handelen*, doet de spreker een uitspraak met de aanname dat de luisteraar begrijpt wat de spreker met de uitspraak bedoelt. Het beoogde doel van de spreker is wederzijds begrip en overeenstemming met de luisteraar. De spreker richt het gesprek zo in dat er mogelijkheid tot interactie/kritiek is en waar nodig geeft hij/zij uitleg over de uitspraak. Bij het tweede type, *strategisch handelen*, onderneemt de spreker geen van de eerdergenoemde stappen. De luisteraar wordt als onmondig beschouwd. De spreker streeft enkel de eigen doelen na zonder rekening te houden met de behoefte van de luisteraar.²³⁰ Dit kan zich ook voordoen in een publieke context waarin alleen de spreker toegang

²³⁰ Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 244.

heeft tot het publieke kanaal. In dit geval komt het weerwoord van de luisteraar niet terug in de publieke sfeer. Dit betekent niet dat dit weerwoord er niet is, deze wordt alleen niet in dezelfde 'ruimte' zichtbaar. Het weerwoord kan ook jaren later zichtbaar worden in de publieke sfeer. Dit geldt voor twee van de drie onderzochte verhalenbundels.²³¹ Habermas stelt dat type 1 de ideale gesprekssituatie biedt, een machtsvrije communicatie waarin alle betrokkenen gehoord worden en de uitspraak ter discussie kunnen stellen.²³² Deze gesprekssituatie vindt plaats in een semantische leefwereld waarin een consensus tussen de betrokkenen bestaat, het filosofische equivalent van de publieke sfeer.²³³ Het tweede concept, *horizonversmelting*, verwijst eveneens naar deze op consensus gebaseerde leefwereld als basis voor wederzijds begrip tussen spreker en luisteraar.²³⁴ Indien deze semantische consensus wordt behaald, spreekt Gadamer over horizonversmelting: de verschillende perspectieven komen nader tot elkaar doordat ze kennis hebben genomen van een ander perspectief.

In dit onderzoek kan geen letterlijke kennisuitwisseling tussen de twee sprekers plaatsvinden. Het primair bronmateriaal treedt in dit hoofdstuk metaforisch met elkaar in gesprek. Daarom wordt in dit hoofdstuk getracht deze kennisuitwisseling metaforisch te verbeelden. De twee typen bronnen komen uit verschillende perioden in het verleden. Derhalve heeft de dialoog niet letterlijk in het heden noch in het verleden plaatsgevonden. Ze voeren enkel in dit onderzoek een semantische dialoog. Daarom is hierin geen sprake van letterlijke hoor en wederhoor, deze is conceptueel vormgegeven door de betekenisgeving te vergelijken. De gespreksonderwerpen komen voort uit de exotrope- en endotrope analyse. Deze typen tropes hebben niet altijd een equivalent in het perspectief van 'de ander'. Het kan voorkomen dat de gespreksonderwerpen die worden aangedragen zowel inhoudelijk als associatief van elkaar verschillen. In dit geval spreken de sprekers 'langs elkaar' in plaats van met elkaar. Toch kan dit een vruchtbaar gesprek opleveren.

DE AANWINST en DE AANHOUDER

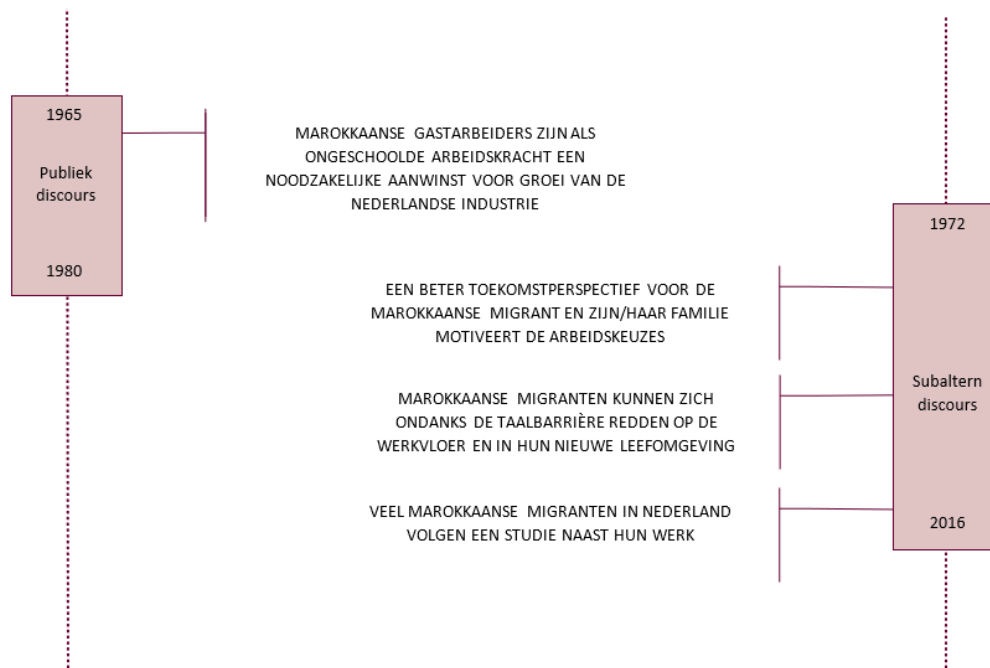
In dit deel van de semantische dialoog is één exotrope naar voren gekomen uit het publiek discours binnen het frame DE AANWINST. Vanuit het subaltern discours worden drie endotropes aangedragen uit het frame DE AANHOUDER. Deze worden als gespreksonderwerp meegenomen in de semantische dialoog tussen DE AANWINST en DE AANHOUDER (zie figuur 10).

²³¹ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*.

²³² Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie*, 244.

²³³ *Ibidem*, 245.

²³⁴ *Ibidem*, 212;245.

Figuur 10. Illustratie semantische dialoog tussen DE AANWINST en DE AANHOUDER.²³⁵

Zicht op de toekomst

De tropes hebben één contextuele overeenkomst: arbeid. Voor de Nederlandse industrie was het aantrekken van arbeidskrachten uit het buitenland noodzakelijk om te kunnen blijven groeien.²³⁶ Het tekort aan arbeiders kwam doordat de Nederlandse arbeider de meest zware werkzaamheden in de industrie liever afslaat.²³⁷ In deze discursieve economische context refereert de term *ongeschoold* aan een disbalans binnen een marktmechanisme van ongeschoolde arbeid. De betekenis van de migrant in deze context is conditioneel vormgegeven. De ongeschoolde arbeider is een *gewilde aanwinst* voor de toekomst van de Nederlandse industrie **indien** de *Nederlandse equivalent schaars is*. Deze conditionele strekking kent een complementair equivalent vanuit Marokkaans perspectief. Een toekomst in het buitenland **is gewild indien de Marokkaanse context weinig mogelijkheden biedt**. In Marokko waren vooral in de rurale gebieden weinig arbeidsmogelijkheden. Veel van de Marokkaanse migranten uit de bundels presenteren het verrichten van dit ongeschoolde werk in Nederland als het startpunt van een carrière met een welvarender toekomstperspectief dan in Marokko. De meeste geïnterviewden startten met een

²³⁵ Deze visualisatie is gemaakt door Yamilé Bueters op basis van de uitkomsten uit de trope analyses.

²³⁶ Tinnemans, *Een gouden armband*, 100-101.

²³⁷ *Ibidem*, 101-102.

baan in de industriële sector. De vrouwen uit de verhalenbundels startten hun carrières veelal in een fabriek of hotel. Ook al verschilden de carrières van de migranten onderling, het ongeschoolde werk had voor velen een tijdelijk karakter. De zelfrepresentatie van Slaby is exemplarisch voor de wijze waarop het ongeschoolde werk in de bundels wordt gepresenteerd als opstap naar een carrière elders.

Ik heb in die begintijd [in Nederland] allerlei baantjes gehad in ongeschoold werk. Ik was steeds op zoek naar verbetering. Ik moest wel altijd verzwijgen dat ik goed was opgeleid, dat ik academisch geschoold was. Want dan wilde men je niet omdat ze verwachtten dat je het werk dan minderwaardig zou vinden.²³⁸ – Mustapha Slaby.

Daarnaast komt de tijdelijke en adaptieve associatie met de te verrichten arbeid overeen. Het inhuren van buitenlandse arbeidskrachten was geen nieuw verschijnsel in Nederland.²³⁹ De Nederlandse industrie en seizoensgebonden tuinbouw functioneerden ook op basis van het push en pull mechanisme dat inherent verbonden was met arbeidsmigratie.²⁴⁰ De tijdelijke adaptatie voor de migrant heeft twee dimensies. De eerste dimensie heeft een raakvlak met de exotrope. In de eerste jaren in Nederland werden de arbeidskeuzes gemotiveerd door de economische prosperiteit. Dit betekende in de praktijk dat de migrant geregeld van baan wisselde en daarmee meestal ook van woonplaats.

Telkens als ik te horen kreeg dat ik niet meer dan drie weken weg mocht blijven voor vakantie, veranderde ik van baan.²⁴¹ – Kouider Amraoui.

Hoewel de transitoire economische betekenis van ‘arbeid in Nederland’ in beide discoursen terugkeert, krijgen de arbeidskeuzes van de migrant in de context van emigratie een extra laag van betekenis die contrasteert met de exotrope. Ten eerste het rooskleurige buiten-beeld over ‘migratie naar Europa’. Het werken in Europa is namelijk de route naar een welvarender status en is nauw verbonden met de familie-eer.

Overal waar je gaat [In Marokko als Marokkaanse migrant] word je behandeld als iemand die heel veel geld heeft.²⁴² – Lahoussine Ait Chitt.

²³⁸ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 98.

²³⁹ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 7.

²⁴⁰ *Ibidem*, 25-27.

²⁴¹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 18.

²⁴² Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 240.

In Marokko had hij gemerkt dat iedereen die ervan terugkeerde een andere taal sprak en zelfs anders liep. [...] Het kostte hem nauwelijks bedenktijd om de beslissing te nemen.²⁴³ – Mohammed Gribi.

Ten tweede krijgen de temporele adaptatie en welvaart een andere associatieve lading in de familiale context van de migrant. Het onderhouden van familiebanden en de wens om terug te keren naar Marokko ligt hieraan ten grondslag.²⁴⁴ Zo kan de zelfrepresentatie van Kouider Amraoui in vele contexten overkomen als een 'luxeprobleem', maar in het leven van de Marokkaanse migrant betekent *vakantie* het weerzien van diens kinderen, partner en familieleden. Het verrichten van ongeschoolde arbeid heeft associatief gezien zowel een monetaire als familiale strekking. Dit in tegenstelling tot het publiek discours waarin de tijdelijke oriëntatie op gastarbeid primair economisch gedefinieerd wordt. Pas halverwege de jaren zeventig wordt dit meer een sociaal-economische context. Dit is tevens de periode waarin het merendeel van de Marokkaanse migranten een beroep doet op de opgebouwde rechten voor gezinshereniging. De 'vlottendheid' van het verblijf in Nederland verschuift hierin naar onbepaalde tijd.

Voorwaarden en mogelijkheden

In de geanalyseerde krantenartikelen wordt de Nederlandse taalbeheersing niet noemenswaardig belicht. Slechts een enkele keer wordt analfabetisme in relatie tot de Marokkaanse gastarbeiders genoemd.²⁴⁵ De Marokkaanse migranten daarentegen spreken geregeld over de Nederlandse taal. De meeste migranten presenteren het leren van de taal als een proces dat op eigen initiatief plaatsvond. Zo vertellen meerdere migranten dat de beheersing van de Nederlandse taal vanuit de werkgevers niet van hen werd verwacht. Communicatie met handen en voeten volstond. Een enkeling stelt dat zijn werkgever wel een taalcursus aanbood aan zijn werknemers en deelname beloonde met een bonus.²⁴⁶ Naast de zelfrepresentatie van Mustapha Slaby in hoofdstuk 2 is ook het verhaal van Assia Chouli-Ben Chekh exemplarisch voor velen uit de bundels.

Ik realiseerde mij snel dat het leren van de Nederlandse taal een absolute voorwaarde was om aan het dagelijks leven te kunnen deelnemen. Dat je een vreemde taal het beste in de praktijk kon leren, stond voor mij vast. [...] Naast de opvoeding van mijn twee dochters en mijn werk, ben ik altijd blijven studeren. Ik had een mbo-opleiding sociale

²⁴³ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 43.

²⁴⁴ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 66; 168-169; 250-251; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 16; 28; 63; 133; (Bronnen: Verhalenbundels, 1, 2, 5, 11, 33 en 49).

²⁴⁵ Bronnen: Krantenartikelen, 102; 152.

²⁴⁶ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 105-106.

dienstverlening gedaan en daarna een hbo docentenopleiding Volwassenenonderwijs Arabisch-Nederlands in Amsterdam.²⁴⁷ – Assia Chouli-Ben Chekh.

Chouli-Ben Chekh presenteert haar carrière als een dynamisch proces dat mede richting kreeg door het volgen van verschillende opleidingen. Het verrichten van arbeid en het ontwikkelen van Nederlandse taalvaardigheid liepen voor veel van de migranten parallel aan elkaar. Het leren van de Nederlandse taal leidde bij veel van de respondenten tot toegang tot een opleiding in Nederland. De taalbeheersing was onderdeel van de emancipatoire ontwikkeling van de Marokkaanse migrant. Deze vorm van emancipatie had in de context van de Nederlandse industrie in sommige gevallen ook een toegevoegde waarde voor de Nederlandse werkgevers. Zo ruilde Lahouissine Ait Chitt zijn ploegendiensten in voor een positie als tolk. Hij tolkte op de werkvloer en reisde met zijn werkgever mee naar Marokko voor de werving van nieuwe werknemers.²⁴⁸ Voor Ait Chitt betekende taalvaardigheid in drie verschillende talen de toegang tot doorgroeimogelijkheden op de arbeidsmarkt. De eigen ‘migrantervaring’ met het leren van een vreemde taal motiveert tevens een deel van de respondenten om andere nieuwkomers te stimuleren hetzelfde te doen.

Mijn hart ligt bij het onderwijs dus ik verplicht mijn medewerkers een vakopleiding te volgen. [...] Ook regel ik Nederlandse les voor de schoonmakers die de Nederlandse taal niet goed beheersen. Ik kan ze nergens toe verplichten, maar ik vind dat ik een verantwoordelijkheid heb tegenover de samenleving.²⁴⁹ – Rahma el Mouden.

El Mouden ziet, mede door haar eigen ervaring, scholing als essentieel onderdeel van niet alleen de ontwikkeling van een migrant als individu, maar voor de samenleving als geheel. In de geanalyseerde krantenartikelen wordt de educatieve ontwikkeling van de arbeidsmigranten niet belicht. In de krantenartikelen wordt voornamelijk gefocust op de ongeschoolde arbeid. Ongeschoolde arbeid refereert aan de functies waar geen (vak)opleiding voor vereist is.²⁵⁰ Het uitoefenen van ongeschoolde arbeid had in de industriële context een directe link met het opleidingsniveau van de arbeidskrachten. Dit is af te leiden uit de mediarepresentaties over de Nederlandse arbeiders. In het subaltern discours daarentegen heeft het verrichten van ongeschoolde arbeid niet per definitie een directe link met het opleidingsniveau van de migrant. Naast het verhaal van Slaby die verzweeg dat hij academisch geschoold was voordat hij naar

²⁴⁷ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 89-90.

²⁴⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 39; 106.

²⁴⁹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 209.

²⁵⁰ Van Dale, definitie ongeschoold, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 19 mei 2021).

Nederland kwam (zie hoofdstuk 2), staat ook het verhaal van Larbi Ben Alilou die zijn komst naar Nederland zag als een logisch vervolg op zijn technische opleiding in Marokko.

Mijn groep [Marokkaanse gastarbeiders] is via de technische school beloofd dat wij onze technische opleiding zouden kunnen voortzetten [in Nederland] en dat wij bij een Fordfabriek zouden werken, maar dat is niet gebeurd. [...] Wij moesten in de tomaten- en komkommerteelt werken. [...] de eerste dag dat wij in Rotterdam aankwamen, werden wij meteen over een aantal werkgevers verdeeld.²⁵¹ – Larbi Ben Alilou.

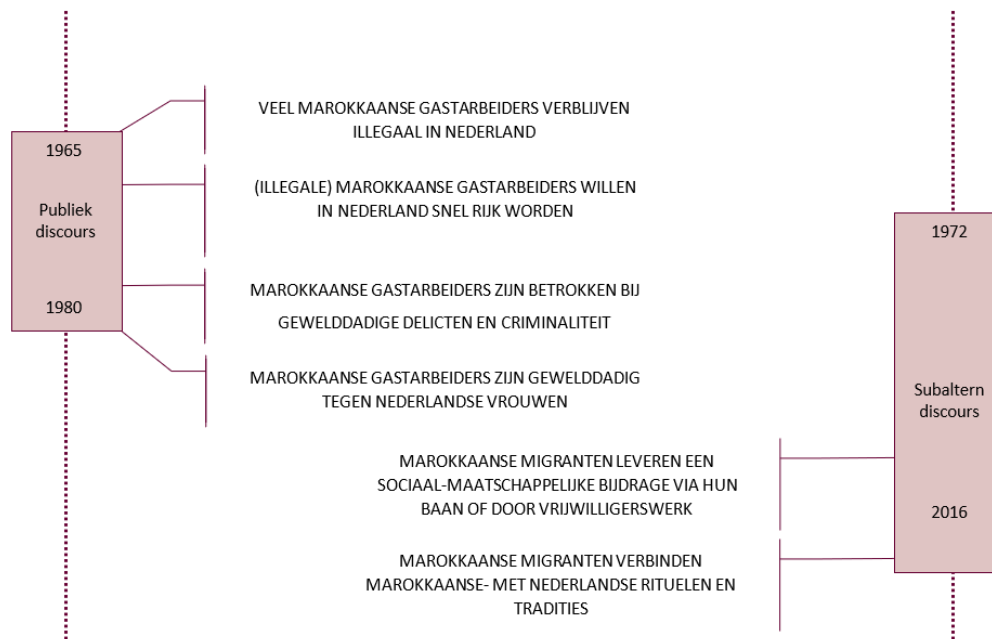
In het merendeel van de Marokkaanse verhalen komt het thema educatie ter sprake. Hoewel dit thema frequent terugkeert is de toegang tot onderwijs voor de migranten geen vanzelfsprekendheid. Meerdere respondenten, waaronder ook Mohammed Berrezouk, vertellen over de toegang tot een educatieve basis in Marokko. Berrezouk woonde op het platteland waar er, onder koloniaal bewind van Frankrijk weinig onderwijsvoorzieningen waren. De scholen zaten meestal in de stedelijke gebieden.²⁵² Het verhaal van Berrezouk is representatief voor meer migranten uit de bundels. De beperkte toegang tot scholing in Marokko staat in dit perspectief in verbinding met vervolgstudies. Veel migranten presenteren hun studieperiode als een proces dat pas na aankomst in Nederland een structureel onderdeel van hun leven werd. Taal en scholing heeft in het leven van de migrant een sociaal-culturele en een emancipatoire betekenis.

DE INDRINGER en DE VERBINDER

Het publiek en het subaltern discours dragen beide gespreksonderwerpen aan die verwijzen naar 'de impact' van de Marokkaanse migranten op 'de Nederlandse samenleving'. De exo- en endotropes verschillen in de manier waarop die impact betekenis krijgt. In dit deel van de semantische dialoog worden de vier exotropes uit het frame DE INDRINGER vergeleken met de twee endotropes geïdentificeerd uit het frame DE VERBINDER. Deze worden als gespreksonderwerp gepositioneerd in de semantische dialoog tussen DE INDRINGER en DE VERBINDER (zie figuur 11).

²⁵¹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 48.

²⁵² Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 51-52.

Figuur 11. Illustratie semantische dialoog tussen DE INDRINGER en DE VERBINDER.²⁵³

Status persoonsgebonden

In de verhalenbundels wordt logischerwijs geen bekentenis gedaan van orde verstorend gedrag of criminaliteit. Toch benoemen sommige Marokkaanse migranten een enkele keer een conflict of een situatie waarin ongewenst gedrag plaatsvond, meestal in de pensions of op de werkvloer. Ait Chitt spreekt over de mazen in de wervingsprocedure. Hij vertelt dat door zijn positie als tolk, landgenoten geregeld via hem toegang tot Nederland probeerden te krijgen.²⁵⁴

Ze [Marokkanen in Marokko] hebben mij ook geprobeerd om te kopen. Ik wilde er niets mee te maken hebben. Ik ben blij dat ik het niet heb gedaan. Ik had er rijk van kunnen worden.²⁵⁵ – Lahoussine Ait Chitt.

Daarnaast worden de omstandigheden in de pensions door verschillende respondenten belicht als een oorzaak voor onderlinge spanningen. Zo presenteert Mohammed Tamsamani het feit dat de slaapzaal gedeeld werd met 24 gastarbeiders, als één van de redenen voor structureel slaapgebrek en onderlinge irritaties. Zo stelt hij dat de arbeiders verschillende ploegendiensten draaiden. Elk uur ging er wel een wekker af van iemand die moest opstaan voor zijn dienst.²⁵⁶ In de bundel wordt

²⁵³ Deze visualisatie is gemaakt door Yamilé Bueters op basis van de uitkomsten uit de trope analyses.

²⁵⁴ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 40.

²⁵⁵ Ibidem.

²⁵⁶ Ibidem, 135.

geconstateerd dat conflicten tussen Marokkanen onderling op de werkvloer voornamelijk tussen Marokkanen afkomstig uit verschillende delen van Marokko plaatsvond en dat het niet spreken van dezelfde taal ook tot misverstanden leidde.²⁵⁷

Ten tweede heeft de term ‘illegaal’ in deze semantische dialoog verscheidene betekenissen. In het publiek discours is de gastarbeider illegaal in een juridische- en politieke context, als de arbeider na 1968 naar Nederland is gekomen zonder visum.²⁵⁸ Deze eis werd vastgelegd in een wetswijziging waarin het verblijf in Nederland voor 1974 moest worden aangetoond middels schriftelijk bewijs dat varieerde van een werkgeversverklaring tot een gebruikte tramkaart met een datum van voor 1974.²⁵⁹ In de krantenartikelen waar de ‘illegale’ Marokkanen worden belicht, komt naar voren dat onder andere een onduidelijk gedefinieerd vreemdelingenbeleid resulteerde in een illegale status. Dit betrof veelal gastarbeiders die al meer dan een jaar werkzaam waren in Nederland.²⁶⁰ In de onderzochte kranten komen de hongerstakingen van de ‘illegale gastarbeiders’ in de Nederlandse kerken frequent terug. Deze stakingen waren een reactie op deze nieuwe wet.²⁶¹ *Illegaal* is in het publiek discours een bureaucratische stempel met onduidelijke richtlijnen. Het zijn precies die richtlijnen die ruimte bieden voor andere interpretaties in het subaltern discours. Enkele respondenten vertellen over de periode van illegaal verblijf in Nederland. Een voorbeeld is het verhaal van Mohammed el Yakoubi. Hij presenteert de zoektocht naar werk in Nederland als moeiteloos en is tijdens zijn vijf ‘illegale’ jaren in Nederland één keer aangehouden. Voor el Yakoubi betekende de illegale status niets meer dan de titel ‘gastarbeider’, hij viel hieronder in een macroperspectief, maar voelde hiervan weinig implicaties voor zijn discursieve bewegingsvrijheid.²⁶² Toch zijn er ook Marokkaanse migranten die een andere associatie hebben met de illegale status. Mohammed Achahboun werkte in een tuinkas in het Westland en verbleef op een matras in de tomatenkas uit angst opgepakt te worden als hij in een pension in Den Haag zou verblijven. Toen hij zijn werkgever om een werkgeversverklaring vroeg voor de aanvraag van een verblijfsvergunning, nadat hij drie jaar in de kas had gewoond, werd hij op staande voet ontslagen.²⁶³ De constructie van de sociale identiteit ‘illegale Marokkaanse gastarbeider’ komt in Nederlands perspectief tot stand tussen twee machtsvelden, het Nederlands migratiebeleid en de lokroep van de Nederlandse industriële sector. In de context van het leven van de Marokkaanse migrant heeft de sociale identiteit als ‘illegaal’ twee contrasterende

²⁵⁷ Ibidem, 107.

²⁵⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 100; Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 140-141; Tinnemans, *Een gouden armband*, 86-88.

²⁵⁹ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 103.

²⁶⁰ Bronnen: Krantenartikelen, 12; 13; 18; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 28; 30; 32; 33; 54; 57; 64; 107; 113; 118; 119; 121; 128; 144; 146; 147; 150; 151; 159; 165; 169; 182; 189; 193; 195; 196; 200; 201; 203; 206; 210; 213; 214; 216; 217; 228; 230; 241; 247.

²⁶¹ Bronnen: Krantenartikelen, 18.

²⁶² Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 100.

²⁶³ Ibidem, 101-102; Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 142

uitwerkingen. Enerzijds draagt deze identiteit in Nederlands-Marokkaanse context het risico op uitzetting, hetgeen zowel de migrant als diens familie benadeelt. Anderzijds brengt de identiteit als migrant werkend in Europa, illegaal of niet, status in Marokko voor de migrant en diens familie.

Afstand en nabijheid

Een aantal migranten spreekt over de verhouding tussen de Marokkaanse man en de Nederlandse vrouw. Dit onderwerp komt ter sprake in de context van huisvesting, arbeid en amoureuze relaties. In alle contexten wordt de onderlinge interactie niet gedifferentieerd van de sociale interactie met andere mensen in hun directe omgeving. Slechts in een enkel geval wordt gesproken over een conflict met de hospita, echter vertoont deze presentatie geen indicatoren dat het verschil in gender in dit specifieke geval een rol speelt. Als wordt verteld over een amoureuze relatie worden meer details gedeeld. Hierbij wordt stilgestaan bij de onderlinge verschillen tussen het culturele erfgoed en de religie van beide partijen. Een voorbeeld hiervan is de zelfrepresentatie van Douhaha als hij spreekt over de relatie met zijn vrouw Pauline.

Mijn vrouw Pauline is een echt Amsterdamse. [...] Inmiddels ben ik 45 jaar met haar samen en hebben wij een prachtige zoon die Omar heet. Het feit dat ik met Pauline getrouwd ben, wil niet zeggen dat ik per se mijn cultuur, gewoonten en taal vergeten ben. [...] Ik ben zelf moslim en mijn vrouw is Christen, maar het gaat prima tot nu toe. Tijdens ramadan maakt zij eten voor mij klaar en gaat uit respect niet naast me eten. En ik respecteer haar met kerst. In het kersfeest zitten trouwens veel islamitische elementen. Net zoals islamitische religieuze feesten is het kerstfeest een feest van vrede, vriendschap en gezelligheid.²⁶⁴ – Mohammed Mustapha Douhaha.

Wat opmerkelijk is aan de representatie van Douhaha is dat de verschillen tussen beiden expliciet wordt belicht. Zo is zijn vrouw een 'echt Amsterdamse' Christen en hij zelf een Moslim. In de verscheidenheid presenteert Douhaha de voor hem essentiële overeenkomsten die hen binden. Al deze elementen hebben te maken met cultureel erfgoed en het doorgeven hiervan aan hun zoon die als kind de samenkomst van twee culturen met zich meedraagt. Het is een en-en-perspectief, het één hoeft niet te wijken voor het ander.

Het contrast tussen de gespreksonderwerpen in het publiek discours en de door de Marokkaanse migranten gepresenteerde maatschappelijke betrokkenheid is opmerkelijk. Interessanter om bij stil te staan is de paradoxale overeenkomst. Beide perspectieven verwijzen naar een individu overstijgende verantwoordelijkheid. Ze maken gebruik van een micro-macro

²⁶⁴ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 124-125.

relationele verhouding tussen **individueel** gedrag en de impact op de **samenleving als geheel**. In het publiek discours komt deze micro-macro verhouding onder andere terug door het veelvuldig belichten van criminele- en gewelddadige incidenten en vooral het benoemen van de Marokkaanse etniciteit van de betrokkenen. Hierdoor wordt het individueel handelen verbonden met de gehele bevolkingsgroep. Het frequent herhalen en de significantie van een bepaalde groep schetst een vertekend beeld van hoe deze incidenten zich werkelijk verhouden tot de criminaliteitsstatistieken.²⁶⁵ Vanuit Marokkaans perspectief wordt het individueel handelen in het merendeel van de verhalen beschreven als inherent verbonden met diens verantwoordelijkheid voor anderen in de samenleving.

Ik ben blij dat ik de stap heb gezet om naar Nederland te komen, ik ben ook blij met het Nederlandse volk en de Nederlandse overheid. Als ik iemand hoor klagen dan vind ik dat ondankbaar. In de Islam bestaat een gezegde: wie de goedheid van de mens niet waardeert, waardeert ook niet de goedheid van Allah.²⁶⁶ – Abdullah Agourram.

Van mijn vader heb ik een hoop wijze dingen geleerd. Hij zei altijd: neem de tijd, als je rustig bent krijg je veel meer voor elkaar, reageer niet negatief, maak er wat positiefs van. Iedereen heeft een verantwoordelijkheid zei hij, met rechten en plichten. Mijn moeder zei altijd [...] Probeer vrienden te maken, geen fronten te openen. Deze wijze lessen van mijn ouders heb ik altijd voor ogen gehouden.²⁶⁷ – Mustapha Slaby.

Vanuit de Islam brachten we hen [onze kinderen] respect voor de ouderen en je omgeving bij. Als je bijvoorbeeld hoort dat je buurvrouw ziek is, is het je plicht boodschappen voor haar te doen.²⁶⁸ – Rahma el Mouden.

De doorbraak was toen ik de verschillende Marokkaanse muzikanten naar Zaanstad haalde. De Marokkanen en Nederlanders gingen helemaal los. [...] ik merkte dat de muziek, de sfeer en het enthousiasme de mensen dichter bij elkaar brachten. Het verschil tussen Marokkanen en Nederlanders verdween hierdoor.²⁶⁹ – Mohammed Mustapha Douhaha.

Religie, cultuur en opvoeding vormen een belangrijk element dat het individueel handelen van de Marokkaanse migrant verbindt met een individu overstijgende verantwoordelijkheid. De herinneringen en morele (religieuze) lessen uit het verleden worden beschreven als richtinggevend aan het handelen in het heden.²⁷⁰ De verbinding tussen het verleden en het heden komt niet alleen terug in de wijze waarop de Marokkaanse migranten hun maatschappelijke betrokkenheid

²⁶⁵ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 138.

²⁶⁶ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 135-136.

²⁶⁷ *Ibidem*, 101.

²⁶⁸ *Ibidem*, 210-211.

²⁶⁹ *Ibidem*, 121.

²⁷⁰ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 198-199; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 40; 60-61; 79; 100; 135-136; 175-176; 189; 191-192; 202-203; 209; 210-211; 272-273; (Bronnen: Verhalenbundels, 3, 5, 6, 8, 11, 15, 16, 18, 19, 39, 55, 56 en 58).

presenteren. Dit komt ook terug in de presentatie van de omgang met een 'nieuw land'. Deze verbinding wordt zichtbaar wanneer de Marokkaanse migranten over het gezin spreken.

Toen we eenmaal in Nederland arriveerden, moesten de kinderen nachtenlang huilen van de heimwee en wij huilden mee. [...] Het duurde twee jaar voordat ze begonnen te wennen. We probeerden te leven zoals we in ons thuisland deden. Ik kocht een zak meel en dan maakte mijn vrouw elke dag brood. Zoals ze dat gewend was. We kochten hele schapen en stopten het vlees in de diepvries. Inclusief kop en pens. We aten dat. En maakten zelfs de vacht schoon voor een schapenvacht in huis.²⁷¹ – Kouider Amraoui

Kouider Amraoui en zijn gezin zoeken naar mogelijkheden om zich thuis te voelen in een land dat in culturele zin veel verschilt van dat van hun land van herkomst.

De cultuurshock [voor een migrant] is zo groot. Je wilt blijven wie je was, houden wat mooi is aan je geloof en je cultuur, en je wilt ook meedoen in de nieuwe maatschappij. De vraag is dan: hoe voeg je die twee samen?²⁷² – Rahma el Mouden.

Onze kinderen hebben het ver geschopt, ze hebben doorgeleerd [...] Ze spreken de taal van dit land [Nederland] evengoed of zelfs beter dan hun moedertaal. [...] Toen we naar Nederland kwamen, was geloof geen onderwerp van gesprek. [...] Er waren ook geen moskeeën in die tijd. [...] In Utrecht was het een Marokkaanse slager die de eerste moskee stichtte. Hij had een slagerij en de etage erboven was vrij, daar gingen we elke vrijdag heen voor gebed. Voor ons vlees [Halal geslacht] gingen we elke zaterdag naar de boer, we hadden een adresje waar we zelf onze kippen mochten slachten.²⁷³ – Mohammed Bouhayoufi.

Mohammed laat de oplossingsgerichte acties zien die de Marokkaanse migranten ondernemen om hun religieuze rituelen te kunnen behouden binnen de Nederlandse context. Ze werken hierin samen met Nederlandse boeren. De verhalen van Amraoui, el Mouden en Bouhayoufi bevestigen de notie binnen erfgoed- en memory-studies dat immaterieel erfgoed zoals rituelen en tradities dynamisch zijn.²⁷⁴

Het tijdelijk gedefinieerde toekomstbeeld, 'SNEL IN NEDERLAND RIJK WORDEN', kent in de krantenartikelen een economische betekenis. In Marokkaans perspectief kent deze trope naast de economische betekenis ook andere betekenissen.²⁷⁵ Pas vanaf het moment dat steeds meer Marokkaanse migranten hun gezinnen lieten overkomen naar Nederland, ging dit toekomstbeeld zich afspelen in Nederland en werd het onderdeel van de gezamenlijke toekomst. Daarvoor speelde

²⁷¹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 19.

²⁷² Ibidem, 210-211.

²⁷³ Ibidem, 28-29.

²⁷⁴ Kenniscentrum Immaterieel erfgoed Nederland (KIEN), Wat is immaterieel erfgoed?, <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/watisimmaterieelerfgoed> (geraadpleegd op 5 februari 2021); UNESCO, Wat is intangible heritage, <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003> (geraadpleegd op 5 februari 2021).

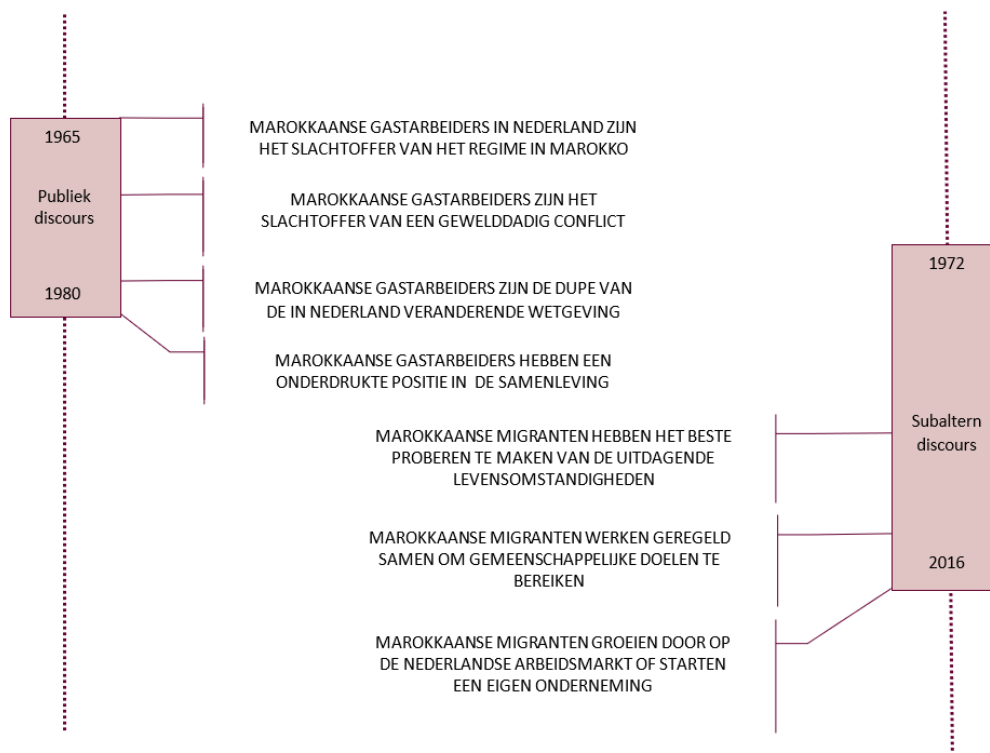
²⁷⁵ Bronnen: Krantenartikelen, 22; 30; 46; 49; 107; 118; 127; 193; 192; 203; 237; 241.

dit toekomstbeeld zich niet alleen af in twee compleet verschillende contexten, in Nederland en Marokko, maar ook in twee verschillende tijdframes. De familie van de migrant beleefde deze 'toekomst' voor een deel al in het heden. De leefsituatie in Marokko verbeterde doordat er maandelijks geld werd gestuurd. Dit waren kleine praktische aanpassingen die het leven gemakkelijker maakten, maar ook het naar school kunnen sturen van alle kinderen in de familie. Maar voor de migrant zelf lag deze toekomst nog in het verschiet. Het geld verdiend in Nederland was een toekomstige garantie voor de terugkeer naar een 'rijker' leven in Marokko. Een toekomstbeeld dat voor velen van hen geen werkelijkheid is geworden.

Overeenkomend verwijzen alle vier de exotropes naar een nadelige impact verricht door de migrant. De exotropes refereren inhoudelijk aan een eenzijdige verstandhouding, de rol van de Marokkaanse migrant als **actieve actor** tegenover die van de **passieve actor** 'Nederland' en 'de Nederlandse vrouw'. Deze tegenstelling veronderstelt een denkbeeldig systeem van orde en wanorde waarin de Marokkaanse migrant als orde verstorend wordt gerepresenteerd. In het geval van de illegaliteit krijgt deze wanorde een grenzeloze dimensie. De endotropes daarentegen presenteren een interactief verband. De maatschappelijke bijdrage en de culturele verbinding krijgen betekenis binnen de Nederlandse culturele kaders.

HET SLACHTOFFER en DE PIONIER

In dit deel van de semantische dialoog zijn vier exotropes naar voren gekomen uit het publiek discours binnen het frame HET SLACHTOFFER. Vanuit het subaltern discours worden drie endotropes zichtbaar uit het frame DE PIONIER. Deze worden als gespreksonderwerp meegenomen in de semantische dialoog tussen HET SLACHTOFFER en DE PIONIER (zie figuur 12).

Figuur 12. Illustratie semantische dialoog tussen HET SLACHTOFFER en DE PIONIER.²⁷⁶

Het bereik van synergie: kennis en organisatie

Samenwerking en zelforganisatie vormen een rode draad door de zelfrepresentaties van de Marokkaanse migranten en komen in verschillende situaties naar voren. Zo wordt belicht dat ze in de jaren zestig snel een internationaal logistiek netwerk hebben uitgerold dat zich uitstrekte van Marokko tot in verschillende Europese landen. Binnen dit netwerk vond mond-tot-mond kennisuitwisseling plaats over banenkansen. Daarnaast werden via-via tijdelijke verblijfplaatsen geregeld voor de nieuwe migranten. De kennisuitwisseling had een groot bereik en stimuleerde andere Marokkanen om naar betere banenkansen te zoeken indien de huidige plek te wensen overliet.²⁷⁷ De Marokkaanse migranten presenteren de onderlinge samenwerking als een structureel onderdeel van hun leven in Nederland, dat niet alleen beperkt bleef tot het logistieke netwerk. Een groot deel van de zelfrepresentaties tonen het oprichten van een moskee, werkgroep of organisatie als een resultaat van een samenwerking tussen Marokkanen onderling en

²⁷⁶ Deze visualisatie is gemaakt door Yamilé Bueters op basis van de uitkomsten uit de trope analyses.

²⁷⁷ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 77.

Nederlandse organisaties.²⁷⁸ Hoewel de zelforganisatie en onderlinge samenwerking als positief gepresenteerd werden, was er tegelijkertijd sprake van een verdeeldheid binnen de Marokkaanse gemeenschap. Dit komt naar voren uit de presentaties met betrekking tot Fédération des Amicales – door sommigen gezien als mantelorganisatie van de Marokkaanse overheid. Hoewel de exotrope: MAROKKAANSE GASTARBEIDERS IN NEDERLAND ZIJN SLACHTOFFER VAN HET REGIME IN MAROKKO geen equivalente endotrope heeft in de verhalenbundels, wordt de macht van Koning Hassan II in Nederland enkele keren besproken.

Mijn activiteiten en acties in Frankrijk en Nederland werden altijd door de Marokkaanse overheid gevolgd. Koning Hassan II was tegen emancipatie van de Marokkanen in Europa. Hij wilde dat de arbeiders in Europa alleen maar werken en niet politiek actief waren. Mijn moeder ontving dreigbrieven van de geheime dienst van Marokko. Ik zou opgepakt worden als ik in Marokko kwam.²⁷⁹ – Abdou Menebhi

In Abdou Menebhi's verhaal is het niet duidelijk hoe de informatie over hem Marokko heeft bereikt. In drie onderzochte kranten wordt frequent aandacht besteed aan de beschuldiging dat de organisatie Amicales verantwoordelijk is voor het in de gaten houden van Marokkaanse migranten.²⁸⁰ Ahmed Driss El Boujoufi vertelt dat de publieke beschuldigingen gericht op de Amicales ook een schaduw wierpen op andere organisaties die waren opgezet door de Marokkaanse gemeenschap. El Boujoufi stelt dat de Marokkaanse gemeenschap geen eensgestemde groep is.²⁸¹ Abdelislam Ulichki, voormalig bestuurslid van Amicales, presenteert de vermeende acties van Amicales die ook in de krantenartikelen werden beschreven als een complexe situatie. Hij ziet individueel handelen van enkele leden als losstaand van de idealen van de Amicales als organisatie.²⁸² Hij vertelt over zijn reactie op situaties waarin andere Marokkanen hem een lijst overhandigden van landgenoten die zich kritisch hadden uitgelaten over Marokko.

Ik zei dat ik niet gediend was van dit soort praktijken en ik verscheurde het papiertje voor hun ogen. Maar ik ken ook leden van het KMAN die geïntimideerd en soms zelfs gearresteerd werden aan de Marokkaanse grens. [...] Ik weet niet hoe de Marokkaanse autoriteiten aan deze informatie zijn gekomen. Er waren zoveel mensen betrokken bij de Amicales in Nederland. [...] Daar zaten ongetwijfeld rotte appels tussen, zoals bij alle organisaties.²⁸³ – Abdelislam Ulichki

²⁷⁸ Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 98; 130; 164-165; 181-185; 191-192; 194-195; 198-199; 202-203; 212-213; 225-227; Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 37; 76-77; 100; 109-112; 113; 122; 123; 176; (Bronnen: Verhalenbundels, 3, 6, 8, 9, 10, 15, 24, 29, 32, 33, 34, 39, 42, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59 en 60).

²⁷⁹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 109.

²⁸⁰ Bronnen: Krantenartikelen, 1; 37; 120; 122; 126; 136; 137; 138; 156; 162; 168; 180; 186; 187; 224; 233; 246.

²⁸¹ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 77.

²⁸² Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 119.

²⁸³ *Ibidem*, 119.

Later in het interview vertelt hij dat de persoonlijke bedreigingen aan zijn privéadres vanwege zijn betrokkenheid bij de organisatie de reden was voor zijn ontslagname als bestuurslid. Ulichki distantieert zich in zijn presentatie van het conflict rondom Amicales. Net zoals Ulichki, distantiëren meer Marokkaanse respondenten zich wanneer er over een conflictsituatie tussen verschillende partijen wordt gesproken. Opvallend is dat de verantwoordelijkheid in dergelijke conflictsituaties wordt geïndividualiseerd. Hiermee wordt de smaad, gericht aan de desbetreffende partij als groep, gereduceerd door de verantwoordelijke individuen buiten de groep te plaatsen. Het desbetreffende individu wordt in dit geval gezien als niet representatief voor het beeld dat door de respondenten in de bundels wordt uitgedragen, noch komt deze overeen met de individuele zelfrepresentaties van de respondenten. De belichte conflicten die uitmondten in geweld jegens de Marokkaanse migrant in de krantenartikelen, komt in geen van de verhalen naar voren. Dit wil niet zeggen dat de migranten geen dergelijke incidenten hebben meegemaakt. Het zegt enkel dat als dit al het geval is geweest dat dit niet behoort tot het verhaal dat ze over zichzelf naar buiten brengen.

In positie gebracht: problematiek en emancipatie

In de krantenartikelen wordt herhaaldelijk gesproken over levensomstandigheden van de Marokkaanse migranten en de nadelige effecten van de Nederlandse wetgeving op het gebied van arbeidsmigratie.²⁸⁴ In deze artikelen worden verschillende organisaties genoemd die actievoeren voor het verbeteren van deze omstandigheden. Dit zijn voornamelijk de Nederlandse organisaties. De focus op deze organisaties en de verschillende misstanden die worden belicht met betrekking tot huisvesting, arbeidsomstandigheden en het lot van de illegale gastarbeiders, wekt de indruk dat de Marokkaanse migranten overgeleverd zijn aan de humanitaire zorg van anderen. In vergelijking met het Marokkaanse perspectief wordt de passieve houding van de migrant in krantenberichten gedeeltelijk weerlegd. De misstanden waarover de kranten spreken worden niet ontkend door de migrant zelf. Zo wordt er ook in de verhalenbundels gesproken over discriminatie, ongelijke behandeling op de werkvloer en uitbuiting door pensionhouders.²⁸⁵ Echter verschillen de

²⁸⁴ Bronnen: Krantenartikelen, 2; 3; 6; 15; 23; 24; 26; 28; 30; 31; 32; 33; 36; 42; 46; 47; 49; 50; 54; 56; 57; 62; 64; 90; 107; 113; 118; 119; 121; 123; 127; 128; 130; 141; 144; 146; 147; 150; 151; 153; 155; 157; 159; 165; 169; 178; 182; 189; 192; 193; 195; 196; 200; 201; 202; 203; 206; 210; 213; 214; 215; 216; 217; 220; 227; 228; 230; 241; 247.

²⁸⁵ Bronnen: Krantenartikelen, 17; 20; 22; 27; 38; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 56; 62; 77; 79; 83; 90; 101; 114; 117; 128; 130; 146; 148; 150; 154; 153; 158; 166; 178; 192; 201; 202; 204; 206; 212; 215; 216; 220; 222; 223; 228; 229; 234; 237; 238; 239; 241; 243; 244; 247; Cottaar en Bouras, *Marokkanen in Nederland*, 100; 103; 135; 139; 147; 204; 250-251; 253; Soetens, '10 portretten', 32; 36-37; Yildirim, *Een halve eeuw in Nederland 1969-2019*, 28; 63; 74; 111; 142; 164-165; 185-186; 187; 271; (Bronnen: Verhalenbundels, 2, 5, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 19, 22, 24, 28, 30, 39, 40, 43, 45, 58, 62 en 63).

perspectieven in de wijze waarop deze problematiek wordt belicht. De Marokkaanse migranten presenteren een actieve deelname aan de Nederlandse politiek, demonstraties en zelforganisatie om zo de misstanden aan te kaarten. Zo vertelt Ahmed Driss El Boujoufi dat hij door zijn lidmaatschap van de PvdA ook deelnam aan de Migranten Raad waarvan alle leden arbeiders van buitenlandse komaf waren.²⁸⁶

Daarna pakten we als [Migranten]Raad de problemen van de illegalen aan. Wij demonstreerden om hun situatie te verbeteren.²⁸⁷ – Ahmed Driss El Boujoufi.

Naast de representatie van een actieve houding, benadrukken de migranten ook een bepaalde mate van doorzettingsvermogen in de benadering van deze problematiek. De herinnering aan deze periode wordt door veel migranten gepresenteerd als een teken van inzet en doorzettingsvermogen.

Iedere werkgever [in de tuinbouw] had toen een caravan voor de huisvesting van zijn werknemers. Ik deelde mijn caravan met twee landgenoten. Later kwam er nog iemand bij. We moesten met z'n vieren een kleine caravan delen. Soms was het heel lastig, vooral in de winter. Ja, zo heb ik een jaar in de caravan doorgebracht.²⁸⁸ – Larbi Ben Alilou.

Dit contrasteert met framing van de kranten, waarin de migrant als hulpbehoevend en afhankelijk van de gratie van anderen wordt geschetst. Het verschil in representatie betekent niet dat de hulp van de verschillende organisaties niet wordt erkend door de migranten. Velen van hen benoemen bijvoorbeeld de hulp aangeboden door het *Buitenlandse Arbeiders Komitee* (BAK), *Aktiekomitee Pro Gastarbeiders* (AKPG) en de *Nederlandse Kerken Vereniging* (NKV). De nadruk op de samenwerking mét deze organisaties voert de boventoon van het subaltern discours.

Tot slot komt in alle drie de delen van deze dialoog naar voren dat het beeld van 'gastarbeid' sterk afhankelijk is van het perspectief van de spreker. De drie kranten presenteren de gastarbeider in een sociaal-maatschappelijk ondergeschikte positie, die onveranderlijk is. De levensomstandigheden in Marokko, het uitoefenen van ongeschoolde arbeid en de slechte arbeidsomstandigheden construeren een normatieve interpretatie van het leven van een 'gastarbeider'. De associatieve lading van het in Nederland al bekende leven van een fabrieksarbeider wordt toegeschreven aan de Marokkaanse migrant. Dit terwijl velen maar enkele jaren werkzaam waren in deze sector. De meesten zijn doorgestroomd naar hogere functies binnen de industrie of hebben naast hun werk een opleiding gevolgd en na afronding hiervan de switch

²⁸⁶ Yildirim, van der Valk en Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland*, 76.

²⁸⁷ Ibidem, 77.

²⁸⁸ Ibidem, 48.

naar een andere sector gemaakt. Daarnaast schoolden Marokkaanse migranten zich om, waaronder Amar Denna en Ahmed Alouani. Denna volgde een opleiding voor maatschappelijk werk en deed vrijwilligerswerk toen hij in de WAO terecht kwam door een dubbele hernia.²⁸⁹ Alouani werd gewezen op de doorgroeimogelijkheden na het volgen van de avondopleiding tot lasser en besloot een poging te wagen. Hij vertelde dat hij in korte tijd de beste van zijn klas werd.²⁹⁰ De ontwikkeling die de verschillende Marokkaanse migranten hebben doorgemaakt in de industriële sector en daarbuiten, wekt de indruk dat ‘gastarbeid’ betekenis krijgt in de beginfase van hun carrière. Het heeft net als in het publiek discours een tijdelijke component, maar daar houdt de overeenkomst ook op.

Conclusie

In dit hoofdstuk is getracht antwoord te geven op de deelvraag welke inzichten de semantische dialoog tussen de exo- en endotropes biedt. Er zijn zowel overeenkomsten als verschillen tussen de twee typen tropes uit de semantische vergelijking naar voren gekomen.

Ten eerste is er sprake van een kleine overlapping in horizonnen in de dialoog tussen DE AANWINST EN DE AANHOUDER als het gaat over het economisch aspect van arbeidsmigratie. Associatief overlappen de tropes over ongeschoolde arbeid in de context van de Nederlandse industrie. Voor beide gesprekspartners krijgt deze vorm als een tijdelijke adaptatie die noodzakelijk is voor het realiseren van een toekomstperspectief en groei. Desalniettemin komen de interpretaties van ‘toekomst’ en ‘groei’ niet overeen, omdat ze een andere leefwereld ontsluiten. In het publiek discours wordt deze wereld ontsloten in een economische kosten-batenanalyse, waarin de gastarbeider een variabele is die naar verloop van tijd afneemt wanneer de groei een constante heeft bereikt. Terwijl voor de migranten de toekomst en groei als emancipatoire variabelen parallel lopen en met de tijd exponentieel stijgen. Het is juist de interpretatie van groei en toekomst in het publiek discours die de sociale frames hierin contouren geeft en een eenzijdig en onveranderlijk sociaal-economisch beeld neerzet van ‘de gastarbeider’ dat niet buiten de kaders van ‘ongeschoolde arbeid’ treedt. De content die in de artikelen genoemd wordt is uiteraard afhankelijk van de context waarin ze worden belicht, maar in geen van de frames komt de sociaal-economische ontwikkeling die in de bundels veelvuldig wordt belicht naar voren. Deze constatering komt

²⁸⁹ Ibidem, 118-119.

²⁹⁰ Ibidem, 109.

overeen met de blindheid voor de ontwikkeling van de migranten eerder gesteld door Nelissen en Buijs. Vanuit het oogpunt van Laarman creëert dit een beperkte discursieve bewegingsvrijheid.

Hoewel de horizonnen van dit deel van de semantische dialoog op het eerste oog overeenkomsten vertonen in context, zijn het de veronderstellingen van de sprekers die de leefwereld definiëren. In de lens van Habermas doet hier het strategisch handelen zich voor. De veronderstellingen en achterliggende doelen van beide sprekers zijn variabel opgesteld om zo de bewegingsvrijheid van beide perspectieven open te houden. Toch is het de strategische insteek van het publiek discours die definieert wat de beweging is en waar deze stopt. Daarmee wordt de gespreksruimte van de migranten vormgegeven door het publiek discours.

Ten tweede is de discrepantie in de betekenis van arbeidsmigratie op macro- en microniveau opmerkelijk. Dit wordt duidelijk in het verschil tussen de opvattingen over de importantie van het beheersen van de Nederlandse taal en de connotatie met de beheersing van de Nederlandse taal. In het publiek discours wordt taal met een economische lens als betekenisvol gezien indien dit een vereiste is voor de te verrichten arbeid. In tegenstelling tot de migranten voor wie taal een complexiteit aan dimensies bevat die het mogelijk maken in alle domeinen van de samenleving te participeren. Daarnaast krijgt de tijdelijke verblijfsduur op twee niveaus betekenis. In het publiek discours wordt dit tijdelijk geïnterpreteerd als gelijkstaand aan het veronderstelde migratiemotief 'snel rijk worden in Nederland'. Hoewel vele migranten de wens om terug te keren naar Marokko koesteren, leidt dit niet tot het uitblijven van het zoeken naar verbinding met Nederland. De binding met Nederland komt terug in de wijze waarop de migranten zichzelf zien als onderdeel van een groter geheel. Dit komt terug in de relatie van het individu ten opzichte van Marokko en Nederland als land (macroniveau), maar ook in de relatie tot het gezin en/of familie (microniveau). Het verantwoordelijkheidsgevoel dat cultureel ingebed is in de wijze waarop de migrant zichzelf presenteert komt op alle niveaus van interactie in diverse contexten terug. Het maatschappelijk bewustzijn en verantwoordelijkheidsgevoel van de migranten worden weerspiegeld in hun actieve rol in vrijwilligerswerk, organisaties, belangenbehartiging en in de opvoeding van de kinderen. In de zelfrepresentaties wordt geen absoluut onderscheid gedefinieerd tussen de uitwerking van deze 'culturele plicht' op macro- of microniveau. De culturele dimensie van het leven van de migrant is zowel op macro- als op microniveau niet 'tijdelijk' vormgegeven.

De horizon van het publiek discours werd al gedeeltelijk zichtbaar in hoofdstuk 1, maar kreeg pas scherpere contouren na de dialoog. In dialoog wordt duidelijk welke thema's niet worden belicht, deze geven evenveel vorm aan het discours als de frequent belichte onderwerpen. Een voorbeeld hiervan is de opvallende lacune van de thema's religie en cultuur in het publiek discours. In enkele artikelen wordt onder andere gesproken over de jaarlijkse vastenmaand, de Ramadan. Toch heeft deze religieuze traditie in het publiek discours enkel betekenis in de context van arbeid,

specifieker geformuleerd, de verminderde arbeidskracht door het vasten. In het subaltern discours zijn religieuze en culturele gebruiken niet slechts een onderwerp dat één keer per jaar speelt. Voor de Marokkaanse migranten is er sprake van een religieus-cultureel ecosysteem dat verweven is met de wijze waarop ze in het leven staan en zich bewegen binnen de Marokkaans-Nederlandse contactzone. Dit ecosysteem is context overstijgend aanwezig.

Tot slot tonen de twee gesprekspartners overeenkomsten in de differentiaties tussen 'het Marokkaanse' en 'het Nederlandse'. Het gebruik van bezittelijk voornaamwoorden zoals 'wij' en 'onze' worden ingezet om de contouren van 'de groep' te definiëren. In de zelfrepresentaties worden de termen 'wij' en 'onze' afgewisseld met de term 'mijn'. 'Mijn' maakt de verbinding tussen het 'wij' en 'zij' gemaakt voor de migranten. Dit komt terug in de zelfrepresentaties met betrekking tot mijn- burens, taal, kostgezin, baan, studie, contacten, huisarts en hospita. In deze gevallen vertelt de migrant nadrukkelijk hoe de connectie met deze actoren in de 'nieuwe omgeving' een rol spelen in het dagelijks leven in Nederland. Het eigenaarschap over deze elementen duidt op 'het eigen maken van' iets dat voorheen onbekend was.

Discussie en conclusie

In dit onderzoek is gezocht naar de vergezichten op een migratieverleden. Dit onderzoek stelt de ervaring van de migranten zelf centraal. Hoe hebben zij zelf betekenis gegeven aan het migratieproces? In de semantische dialoog werd de immigrantervaring vergeleken met de perceptie van het migratieproces in het publiek discours. De vergelijking tussen de twee discoursen heeft een antwoord geboden op de centrale vraag van dit onderzoek wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de zelfrepresentaties (micro) en de mediarepresentaties (macro).

Allereerst is het conceptuele kader vruchtbaar gebleken voor het inzichtelijk maken van de semantische structuren in het publiek discours. Een trope als analytische tool biedt een abstractie van de tendens in het publiek discours. Dit heeft het mogelijk gemaakt om met de gekozen bronnen de structuren van betekenis te identificeren. Desalniettemin brachten de twee analyses wel uitdagingen met zich mee. De identificatie van endotropes vereiste extra zorgvuldigheid bij het vaststellen van de context waarin uitspraken werden gedaan. In de verhalenbundels liepen verschillende contexten geregeld door elkaar heen. Daarom was het noodzakelijk om tijdens de analyse meermaals na te gaan of de uitspraken in de bundels onderlinge gelijkenissen in betekenis vertoonden. Ook de recentere publicatiedatum van de bundels in vergelijking tot de krantenartikelen moet worden meegewogen in de analyses. Derhalve zijn de reflecties op de periode na de eerste 15 jaar niet meegewogen in de trope analyse. De Marokkaanse migranten blikken namelijk terug op hun ervaring als migrant vanuit de context van een recentere periode. In life writing moet rekening worden gehouden met emoties van nostalgie en het herinneringsvermogen van de respondenten. De bronnen bieden namelijk slechts een inzicht in de indruk en het beeld dat is achtergebleven in het geheugen van de migrant. Er zijn dan ook geen conclusies getrokken uit de details in de situatiebeschrijvingen. Er is enkel gelet op de wijze waarop

de migrant zich presenteert ten opzichte van verschillende aspecten uit het verleden. In de krantenartikelen was de context in de meeste gevallen op te maken uit het artikel zelf of door het katern van de desbetreffende krant. Desalniettemin vereiste de overlap in thematiek in de artikelen extra zorgvuldigheid. Het merendeel van de artikelen beslaat meer dan één thema. De combinatie van thema's was bepalend voor de associatieve lading en sociale framing van de uitspraken.

De multidisciplinaire opzet van het conceptuele kader is bruikbaar geweest voor het verschaffen van inzicht over de Marokkaanse migranten. Voldoende onderzoekruimte voor de dynamiek tussen diverse perspectieven en de abstrahering in tropes is namelijk essentieel gebleken voor onderzoek naar een relatief ongrijpbaar fenomeen als migratie. Het doel van dit onderzoek was om de stem van de migranten te onderzoeken binnen de kaders waarbinnen zij zich bewogen. Het onderzoek heeft uitgewezen dat arbeidsmigratie een complex geheel is, bestaand uit diverse sociaal-maatschappelijke facetten. In het ene perspectief worden facetten, zoals de inzet voor anderen en interculturele opvoedkeuzes zichtbaar, terwijl deze vanuit een ander standpunt buitenbeschouwing blijven. Daarnaast wordt duidelijk dat deze facetten zich afspelen in de transnationale contactzone tussen Marokko en Nederland. Hierin staat de beleving van 'afstand' en 'nabijheid' centraal. Zowel de afstand tussen de migrant en zijn familie in Marokko als de afstand tussen de migrant en het nieuwe thuisland leiden tot een behoefte aan nabijheid en verbinding dat zich uitte in gezinshereniging, religieuze zingeving en sociale interacties. Daarnaast leidt dit ook tot het leren van de Nederlandse taal, het verrichten van vrijwilligerswerk, een lidmaatschap van een vereniging of politieke partij en het volgen van een opleiding.

De Marokkaanse migranten geven vorm aan hun leven door het 'onbekende' betekenis te geven in een semantisch kader dat voor hen bekend is. Dit is terug te zien in het vasthouden van immaterieel cultureel erfgoed zoals normen, waarden en religie. Deze elementen vormen de constante in een migratieproces met oneindig veel variabelen. Marokkaanse normen en waarden brengen een gevoel van verantwoordelijkheid voor naasten en de samenleving als geheel met zich mee. Participeren in de Nederlandse samenleving en het thuisgevoel in Nederland worden mede mogelijk door de herinrichting van tradities en het vormgeven van een 'nieuw' cultureel en religieus ecosysteem.

De diversiteit aan interpretaties die naar voren komen benadrukt de urgentie van dit onderzoek. De gedeelde transnationale Nederlandse geschiedenis is niet te begrijpen vanuit één perspectief. De meerstemmigheid heeft laten zien dat er verschillen en overeenkomsten zijn in de betekenissen die worden gegeven aan het (im)migratieproces. Daar waar de frictie ontstaat tussen de twee semantische horizonnen is vruchtbare ruimte ontstaan die inzichten biedt voor het heden en de toekomst. Beperkte en selectieve kennis over 'de ander' leidt tot een beperkte persoonlijke horizon. Fricties zijn productief. Ze creëren ruimte voor discussie en zetten daarmee een

gespreksbeweging in gang. Alleen wanneer men stopt met communiceren, verliest de frictie zijn vruchtbare waarde.

Daarnaast is het betrekken van de immigrantervaring in onderzoek essentieel geweest, omdat dit inzicht biedt in de wijze waarop een immigrant 'integreert' in een nieuwe omgeving. Dit is niet alleen van belang voor wetenschappelijke doeleinden, maar ook voor integratiebeleid. Zonder deze inzichten schiet integratiebeleid zijn doel voorbij. Het ideale doel is het tot stand brengen van een duurzame verbinding tussen immigrant en het nieuwe thuisland. Net als elke andere connectie kan dit alleen als beide schakels aarden. Voor toekomstige studies is de analytische lens van dit onderzoek nuttig. Een uitbreiding van dit onderzoek in een internationale scope biedt de mogelijkheid om ook elementen, zoals de migratiereis, de vestigingsomgeving in het land van aankomst en de banden met de landen van herkomst te vergelijken. Dit biedt een wetenschappelijke achtergrond voor (inter)nationaal migratiebeleid. In het verlengde hiervan is het ook vruchtbaar om dezelfde conceptuele lens op het heden toe te passen en te onderzoeken hoe de ervaringen uit het verleden doorwerking hebben op de leefwereld van de Marokkaanse jeugd anno nu.

Bronnen

Krantenartikelen

Algemeen Dagblad

1. Auteur onbekend, 'Actiecomité vraagt boycot van Amicale', *Algemeen Dagblad*, 20 april 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002929016:mpeg21:p00007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
2. Auteur onbekend, 'Buitenlandse gaststudent opent boekje', *Algemeen Dagblad*, 27 november 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002838023:mpeg21:p00021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
3. Auteur onbekend, 'De gastarbeider', *Algemeen Dagblad*, 16 oktober 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002879013:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
4. Auteur onbekend, 'Drie familieleden van vermoorde Marokkaan gevonden', *Algemeen Dagblad*, 30 oktober 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002871026:mpeg21:p00007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
5. Auteur onbekend, 'Drie jaar geëist voor doodslag', *Algemeen Dagblad*, 21 maart 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002828018:mpeg21:p00011> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
6. Auteur onbekend, 'Een zuster voor de Marokkanen', *Algemeen Dagblad*, 9 december 1967, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002851034:mpeg21:p00019> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
7. Auteur onbekend, 'Expositie foto's in Rijks-museum', *Algemeen Dagblad*, 11 oktober 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002961010:mpeg21:p00045> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
8. Auteur onbekend, 'Gastmaal', *Algemeen Dagblad*, 15 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002860013:mpeg21:p00027> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

9. Auteur onbekend, 'Man steekt landgenoot met mes', *Algemeen Dagblad*, 11 juni 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002903008:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
10. Auteur onbekend, 'Marokkaan gedood bij vechtpartij', *Algemeen Dagblad*, 7 augustus 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002870006:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
11. Auteur onbekend, 'Marokkaan hoort voor verkrachting jaar cel eisen', *Algemeen Dagblad*, 9 oktober 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002904008:mpeg21:p00005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
12. Auteur onbekend, 'Marokkanen dansen!', *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002997015:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
13. Auteur onbekend, 'Marokkanen in kerken krijgen nog één kans', *Algemeen Dagblad*, 7 januari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002917005:mpeg21:p00001> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
14. Auteur onbekend, 'Marokkanen in Schildersbuurt dak op gejaagd', *Algemeen Dagblad*, 17 juni 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002847014:mpeg21:p00007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
15. Auteur onbekend, 'Meisje door ouders mishandeld', *Algemeen Dagblad*, 11 augustus 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002946010:mpeg21:p00005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
16. Auteur onbekend, 'Pais wil diplomaten, om onderwijs aan kinderen gastarbeiders te verbeteren', *Algemeen Dagblad*, 15 juli 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002969013:mpeg21:p00001> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
17. Auteur onbekend, 'Roep om meer hulp aan gastarbeiders', *Algemeen Dagblad*, 15 juni 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002954012:mpeg21:p00007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
18. Auteur onbekend, 'Succesje voor hongerstakers', *Algemeen Dagblad*, 19 december 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002918017:mpeg21:p00007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
19. Auteur onbekend, 'Tientallen Noordafrikanen opgepakt', *Algemeen Dagblad*, 10 oktober 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002937008:mpeg21:p00005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
20. Auteur onbekend, 'Torens roken dag en nacht', *Algemeen Dagblad*, 4 november 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002931004:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
21. Auteur onbekend, 'Uitwijzing Marokkaan afgewezen', *Algemeen Dagblad*, 1 oktober 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002930001:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
22. Bergsche S. B., 'Taxichauffeurs', *Algemeen Dagblad*, 2 december 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002872002:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
23. Bossum, B. van, 'Gastarbeider op terugtocht', *Algemeen Dagblad*, 15 oktober 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002904013:mpeg21:p00019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

24. Bunge, Fred van, 'Illegale gastarbeiders slaan uitnodiging af', *Algemeen Dagblad*, 7 oktober 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002914006:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
25. Burlage, Arnold, 'De ronselaar telt alleen zijn winst... "Ik heb vaak met die Turken te doen"', *Algemeen Dagblad*, 29 mei 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002874024:mpeg21:p00041> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
26. D'Hamecourt, Peter, 'En die andere 20.000 illegale gastarbeiders?', *Algemeen Dagblad*, 12 augustus 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002946011:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
27. D'Hamecourt, Peter, 'Fotoboek over verhaal van de gastarbeiders', *Algemeen Dagblad*, 25 november 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003484022:mpeg21:p00009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
28. D'Hamecourt, Peter, 'Kerk: Vechten voor illegale gastarbeiders onze plicht', *Algemeen Dagblad*, 3 januari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002917002:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
29. Gorcum Pent, Leeuw van, 'Brandspuitgast', *Algemeen Dagblad*, 14 juli 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002925012:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
30. Groenendijk, Bas, 'Armoede lijden in Marokko of hier rijk zijn', *Algemeen Dagblad*, 19 augustus 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002946017:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
31. Hitzert, Ger, 'De gastarbeider legt zijn wensen op tafel', *Algemeen Dagblad*, 22 november 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002911019:mpeg21:p00017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
32. Hitzert, Ger, 'Hadden we ze maar, gastarbeiders', *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002904016:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
33. Hitzert, Ger, 'Industrie moet wel gastvrij blijven', *Algemeen Dagblad*, 15 maart 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002893013:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
34. Houten, Hans ten, 'Nederland staat rituele slachting toe, eindelijk feest voor Islamieten', *Algemeen Dagblad*, 29 november 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003448025:mpeg21:p00021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
35. Houten, Hans ten, 'In de Anonimiteit verdwijnen even alle zorgen', *Algemeen Dagblad*, 17 april 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002922015:mpeg21:p00025> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
36. Ijsselmuiden, Guur, 'Ramadan is niet alleen vasten', *Algemeen Dagblad*, 6 september 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002916006:mpeg21:p00027> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
37. Koot, Gonnie, "'Amicales? Kennen we niet!'", *Algemeen Dagblad*, 11 maart 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002963008:mpeg21:p00003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
38. Koot, Gonnie, 'Nederland geen mekka voor de buitenlandse arbeiders', *Algemeen Dagblad*, 30 november 1979,

- <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002959026:mpeg21:p00007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
39. Later, Leo de, 'Buitenlandse jongeren kunnen elkaar helpen', *Algemeen Dagblad*, 2 augustus 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002958002:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 40. Lensink, Paul, 'Gastvrijheid is niet onze sterkste kant, Nederland: vluchtoord vol papieren hindernissen', *Algemeen Dagblad*, 17 januari 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002859014:mpeg21:p00033> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 41. Neve, Lies, 'Wat eten we weer lekker', *Algemeen Dagblad*, 12 januari 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002865009:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 42. Reijssen, Hans van, 'Gastarbeiders in eigen land', *Algemeen Dagblad*, 23 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002860020:mpeg21:p00004> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
 43. Ruigrok, Henk, 'De vlam is nooit gedoofd', *Algemeen Dagblad*, 27 oktober 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002961024:mpeg21:p00049> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 44. Russel, P. W., 'Scholieren maken kritische expositie', *Algemeen Dagblad*, 24 augustus 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002895021:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 45. Schenke, Menno, 'Peter Blokhuis schildert', *Algemeen Dagblad*, 23 februari 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002927017:mpeg21:p00015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 46. Sinner, Louis, "'We zijn en blijven gasten'", *Algemeen Dagblad* 10 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002860009:mpeg21:p00013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 47. Sinner, Louis, 'Kinderen van gastarbeiders vallen tussen wal en schip, Afvallers van de welvaartsstaat', *Algemeen Dagblad*, 3 september 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002940003:mpeg21:p00019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 48. Sinner, Louis, 'Een kerst in mineur', *Algemeen Dagblad*, 22 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002860019:mpeg21:p00017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 49. Sinner, Louis, 'Het onwennige legioen', *Algemeen Dagblad*, 8 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002860007:mpeg21:p00013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 50. Sinner, Louis, 'Rustpunt in Doolhof', *Algemeen Dagblad*, 16 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002860014:mpeg21:p00017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
 51. Suidman, Inneke, 'Wie ergert zich niet!', *Algemeen Dagblad*, 3 mei 1980, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003017003:mpeg21:a00450> (geraadpleegd op 21 februari 2021).
 52. Thissen, Marie-Louise, 'In Marokko kun je nummer vier worden', *Algemeen Dagblad*, 28 juni 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002831050:mpeg21:p00002> (geraadpleegd op 27 februari 2021).

53. Vaandrager, A. N., 'Maatpolis voor brokkenmakers', *Algemeen Dagblad*, 5 augustus 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002946005:mpeg21:p00015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
54. Vergeer, Willem, 'Geen papieren? Land uit!', *Algemeen Dagblad*, 24 mei 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003017020:mpeg21:p00031> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
55. Vet, A. C. A. van der, 'Graag duidelijke taal', *Algemeen Dagblad*, 15 februari 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002909013:mpeg21:p00031> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
56. Vet, A. C. A. van der, 'Nederland meet met twee maten', *Algemeen Dagblad*, 5 maart 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002933005:mpeg21:p00019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
57. Wessel-Tuinstra, E., 'Twee soorten vreemdelingen', *Algemeen Dagblad*, 8 december 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:002960007:mpeg21:p00035> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

De Telegraaf

58. Auteur onbekend, "'Bewijs van goed gedrag'", *De Telegraaf*, 3 april 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198264:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
59. Auteur onbekend, 'Aanrander na 2^e afspraak gearresteerd', *De Telegraaf*, 18 september 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197248:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
60. Auteur onbekend, 'Arrestatie na zeer zware mishandeling', *De Telegraaf*, 13 juni 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197371:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
61. Auteur onbekend, 'Buren woedend over slachting van bok', *De Telegraaf*, 9 december 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198012:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
62. Auteur onbekend, 'Commissie adviseert overheid: Woningwetwoningen voor gastarbeiders', *De Telegraaf*, 17 juni 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196786:mpeg21:p023> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
63. Auteur onbekend, 'Debiele jongen bekend wurging', *De Telegraaf*, 4 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196879:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
64. Auteur onbekend, 'Demonstratie, Illegalen groeperen zich in 5 plaatsen', *De Telegraaf*, 19 mei 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200727:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
65. Auteur onbekend, 'Drama in Arnhem Marokkaan overrijdt ex-vriendin', *De Telegraaf*, 2 maart 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196991:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).

66. Auteur onbekend, 'Drie jaar geëist Marokkaan schoot landgenoot neer', *De Telegraaf*, 8 mei 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197644:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
67. Auteur onbekend, 'Drie jaar geëist voor wurging', *De Telegraaf*, 21 maart 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197704:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
68. Auteur onbekend, 'Eis 9 maanden tegen stekende Marokkaan', *De Telegraaf*, 6 augustus 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198520:mpeg21:p004> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
69. Auteur onbekend, 'Gastarbeider redt vrouw van wurging', *De Telegraaf*, 14 februari 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011239208:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
70. Auteur onbekend, 'Geen vervolging Rotterdamse agenten', *De Telegraaf*, 30 augustus 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204766:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
71. Auteur onbekend, 'Hasjzending onderschept', *De Telegraaf*, 29 december 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199412:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
72. Auteur onbekend, 'Hoe denken gastarbeiders over de Nederlanders?', *De Telegraaf*, 18 juli 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196557:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
73. Auteur onbekend, 'Jongens zetten Leeuwarden op stelten', *De Telegraaf*, 28 mei 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197434:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
74. Auteur onbekend, 'Koffermoordmeisje heet Khadja (14)', *De Telegraaf*, 7 augustus 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199823:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
75. Auteur onbekend, 'Marokkaan (29) neergestoken', *De Telegraaf*, 28 augustus 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199841:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
76. Auteur onbekend, 'Marokkaan bekend wurging', *De Telegraaf*, 1 oktober 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196838:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
77. Auteur onbekend, 'Marokkaan dood na vechtpartij', *De Telegraaf*, 20 mei 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198057:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
78. Auteur onbekend, 'Marokkaan dood', *De Telegraaf*, 19 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848938:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
79. Auteur onbekend, 'Marokkaan door stroom gedood', *De Telegraaf*, 8 augustus 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196601:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
80. Auteur onbekend, 'Marokkaan stal geldkistje', *De Telegraaf*, 18 oktober 1967, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110590237:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
81. Auteur onbekend, 'Marokkaan steekt kamergenoot neer', *De Telegraaf*, 9 oktober 1967, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110590229:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).

82. Auteur onbekend, 'Marokkaan steekt vriend 12 maal', *De Telegraaf*, 8 juni 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196727:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
83. Auteur onbekend, 'Marokkaan uit bak met zuur gered', *De Telegraaf*, 6 juli 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197441:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
84. Auteur onbekend, 'Marokkaan voor rechter, officier wil krankzinnige moordenaar terugsturen', *De Telegraaf*, 27 september 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197556:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
85. Auteur onbekend, 'Marokkaan zes jaar in de cel', *De Telegraaf*, 22 augustus 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204759:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
86. Auteur onbekend, 'Moordenaar van rozenkweker had nog geld tegoed', *De Telegraaf*, 1 november 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204793:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
87. Auteur onbekend, 'Moordzaak Mill: Bloed als bewijs', *De Telegraaf*, 17 augustus 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196609:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
88. Auteur onbekend, 'Moskee in Twente', *De Telegraaf*, 17 februari 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197894:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
89. Auteur onbekend, 'Nieuw spoor in moord op Marokkaan', *De Telegraaf*, 18 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196891:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
90. Auteur onbekend, 'Pater Vladimir: "Waar zijn nu toch de gastarbeiders?"', *De Telegraaf*, 13 september 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197867:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
91. Auteur onbekend, 'Politie jaagt op Marokkaan, weduwe in woning gewurgd', *De Telegraaf*, 14 augustus 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196606:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
92. Auteur onbekend, 'Roversduo in de val', *De Telegraaf*, 27 december 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197153:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
93. Auteur onbekend, 'Spoor ontbreekt in moordzaak Marokkaan', *De Telegraaf*, 2 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848923:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
94. Auteur onbekend, 'Twee verdachten van moord vrijgelaten', *De Telegraaf*, 20 april 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197403:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
95. Auteur onbekend, 'Van moord verdachte Marokkaan voor vele delicten gezocht', *De Telegraaf*, 7 december 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200028:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
96. Auteur onbekend, 'Vergeefs aanbod Van directeur-eigenaar, personeel wil bedrijf niet in eigendom', *De Telegraaf*, 25 november 1976,

- <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199359:mpeg21:p025> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
97. Auteur onbekend, 'Vurige wraak van Marokkaan na uitwijzing', *De Telegraaf*, 16 december 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197145:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
98. Auteur onbekend, 'Waarschuwingsschot doodt gastarbeider', *De Telegraaf*, 19 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196892:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
99. Auteur onbekend, 'Werken met een lage maag valt niet mee, gastarbeiders in nood bij islamitische vasten, begrip gevraagd van Nederlandse collega's', *De Telegraaf*, 23 augustus 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198881:mpeg21:p050> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
100. Auteur onbekend, 'Wurgpoging uit wraak', *De Telegraaf*, 21 april 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197275:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
101. Berkenbosch, Co, 'Gastarbeider ontslagen na weigering om te vasten', *De Telegraaf*, 28 oktober 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196860:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
102. Boerma, Madeleine, 'Stripverhaal', *De Telegraaf*, 23 januari 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200680:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
103. Eetgsrink, Herman, 'Zwemmen met een korrel zout', *De Telegraaf*, 11 augustus 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200542:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
104. Evenblij, Henk, 'Ahmet Keloglu en Hakim Braham, gasten in profvoetbal', *De Telegraaf*, 25 september 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204890:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
105. Geffen, Wim van, 'Gepakt in Zweden, Marokkaan voor moord op Dannie Koopman (28) in Zweden gepakt', *De Telegraaf*, 3 mei 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200176:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
106. Geffen, Wim van, 'Gewurgde Marokkaan was al dagen dood', *De Telegraaf*, 29 oktober 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196861:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
107. Geffen, Wim van, 'Illegale gastarbeider door de mand, "vondeling" praat weer', *De Telegraaf*, 8 augustus 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204747:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
108. Geffen, Wim van, 'Jongen verdacht van moord op Marokkaan', *De Telegraaf*, 3 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196878:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
109. Geffen, Wim van, 'Marokkaan gezocht voor moord op kleuterleidster', *De Telegraaf*, 6 december 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200027:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).

110. Geffen, Wim van, 'Twee jaar cel geëist voor doodslag op vrouw', *De Telegraaf*, 30 maart 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197015:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
111. Geffen, Wim van, 'Van moord verdachte meldt zich', *De Telegraaf*, 15 november 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204805:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
112. Hendriks, Tom, 'Eis 8 maanden tegen Marokkaan, Overvaller Michel wil bij ons blijven', *De Telegraaf*, 19 april 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197273:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
113. Hendriks, Tom, 'Maand cel voor gastarbeider, Mokthar vliegekampioen op staatskosten', *De Telegraaf*, 17 juli 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196812:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
114. Knoop, Hans, 'We hebben de naam enorm tolerant te zijn, maar Nederland is niet zo aardig voor gastarbeiders', *De Telegraaf*, 8 juli 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197315:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
115. Koch, Eric G., 'Tribune wil Marokkaan "afmaken", Ex-minnaar reed meisje voor vaders ogen dood', *De Telegraaf*, 8 augustus 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204747:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
116. Koch, Eric G., 'Vijf jaar geëist wegens "dubbele doodslag", concurrentienijd treft Marokkanen dodelijk', *De Telegraaf*, 24 oktober 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197177:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
117. Koevoets, Wim, 'Na Rotterdamse rellen verwachten Turken nu verbetering van hun leefsituatie... De gastarbeider is een kwetsbaar mens', *De Telegraaf*, 16 augustus 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197348:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
118. Koning, Henk de, 'Vreemdelingenpolitie klaagt steen en been... Gegoochel met leeftijden kost handen vol geld', *De Telegraaf*, 19 december 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204834:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
119. Korver, Henny, 'Utrechtse reclassering: Uitwijzing Marokkaan is groot schandaal', *De Telegraaf*, 4 juli 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197439:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
120. Korver, Henny, 'Vrouw zag haar man verdwijnen in Marokkaanse gevangenis', *De Telegraaf*, 26 januari 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011239192:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
121. Kreeke, Guido van der, 'Buitenlanders voeren bittere strijd om een verblijfsvergunning', *De Telegraaf*, 23 december 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199409:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
122. Kreeke, Guido van der, 'Marokkaanse-leider is razend: "Amicales heeft rellen niet georganiseerd"', *De Telegraaf*, 15 maart 1980,

- <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200749:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
123. Kreeke, Guido van der, 'Ontwrichte generatie turken moet worden opgevangen', *De Telegraaf*, 4 december 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199392:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
124. Kunstredactie *De Telegraaf*, 'Jan Terlouw krijgt prijs voor jeugdboek', *De Telegraaf*, 3 juli 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197438:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
125. Loon, H. F. van, 'Gastarbeiders vormen essentiële schakel in economie, buitenlandse werknemer een van Europa's pijnlijkste problemen', *De Telegraaf*, 18 december 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198981:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
126. Loon, H. F. van, 'Juridisch hoogtepunt in conflict onder Marokkaanse gastarbeiders, beslag op boekje over Amicales', *De Telegraaf*, 24 januari 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200218:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
127. Loon, H. F. van, 'Ons land heeft een gouden reputatie bij de gastarbeider, "Zo goed als ik het in Nederland had, krijg ik het in Marokko nooit meer"', *De Telegraaf*, 13 december 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198977:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
128. Mari, Henk de, 'Uit vertrouwelijk verslag Haagse sociale raad blijkt: Buitenlandse werknemers gaan probleem worden, ook komst van rijksgenoten moet worden beperkt', *De Telegraaf*, 13 november 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196887:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
129. Mensing, Martin, 'Scherpe controle op kindertal van Marokkanen', *De Telegraaf*, 3 juni 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196761:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
130. Mensing, Martin, 'Turken moeten stinkende krotten voor lief nemen', *De Telegraaf*, 9 mei 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199034:mpeg21:p048> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
131. Noord, Jos van, 'Kleine Najib na autodrama uit ziekenhuis', *De Telegraaf*, 4 maart 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199289:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
132. Plas, Pauline van der, 'Dochters van gastarbeiders komen in de knel', *De Telegraaf*, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011200677:mpeg21:p023> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
133. Voorthuijsen, Bert, 'Overheid mist greep op geheime diensten', *De Telegraaf*, 20 september 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199860:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
134. Ziegler, H. R., 'Marokkanen krijgen weer uitstel', *De Telegraaf*, 7 januari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011199925:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

135. Auteur onbekend, 'Aan illegalen, werkgever geeft onder dreiging geding verklaring', *de Volkskrant*, 16 oktober 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881457:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
136. Auteur onbekend, 'Als gedaagde in geding Amicale eist excuses voor beschuldigingen', *de Volkskrant*, 12 november 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881145:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
137. Auteur onbekend, 'Amicale schopt herrie op feest Marokkanen', *de Volkskrant*, 19 september 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881613:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
138. Auteur onbekend, 'Amicales kraakt stichtingen voor gastarbeiders', *de Volkskrant*, 21 april 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881719:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
139. Auteur onbekend, 'Bedrijven gewaarschuwd valse trouwboekjes bij gastarbeiders', *de Volkskrant*, 28 juli 1967, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849256:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
140. Auteur onbekend, 'Belgische rijkswacht zwijgt, van moord verdachte gastarbeider in arrest', *de Volkskrant*, 8 oktober 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880282:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
141. Auteur onbekend, 'Bewuste gastarbeider in Marokkaanse cel', *de Volkskrant*, 3 mei 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880781:mpeg21:p033> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
142. Auteur onbekend, 'Bij comité gastarbeiders conflict na aangifte illegale Marokkaan', *de Volkskrant*, 28 oktober 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882204:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
143. Auteur onbekend, 'Brief dertig organisaties: Verbod Turkse partij dringend gewenst', *de Volkskrant*, 26 januari 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881748:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
144. Auteur onbekend, 'Buitenlanders per smokkelauto over grens, al duizend gastarbeiders werkloos in Nederland', *de Volkskrant*, 29 november 1966, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877704:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
145. Auteur onbekend, 'DAF contracteert 250 Marokkanen', *de Volkskrant*, 15 augustus 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010856289:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
146. Auteur onbekend, 'De groene', *de Volkskrant*, 4 april 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849826:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 27 februari 2021).

147. Auteur onbekend, 'Demonstratie beter beleid voor illegalen, *de Volkskrant*, 30 januari 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881006:mpeg21:p004> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
148. Auteur onbekend, 'Enquête onder Nederlanders, Gastarbeider roept veel spanningen op', *de Volkskrant*, 12 november 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880080:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
149. Auteur onbekend, 'Gastarbeider doodgestoken', *de Volkskrant*, 7 juni 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880252:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
150. Auteur onbekend, 'Gastarbeiders staan zwakker', *de Volkskrant*, 2 februari 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882386:mpeg21:p023> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
151. Auteur onbekend, 'Gastarbeiders willen generaal pardon', *de Volkskrant*, 20 juni 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880820:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
152. Auteur onbekend, 'Gastarbeiders zakken onnodig voor rij-examen', *de Volkskrant*, 27 augustus 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010856299:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
153. Auteur onbekend, 'Gastarbeiders zelfbewuster', *de Volkskrant*, 5 januari 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881909:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
154. Auteur onbekend, 'Gezien houding jegens kleurlingen, verdraagzaamheid afgenomen', *de Volkskrant*, 21 september 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882228:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
155. Auteur onbekend, 'Haarlem onthoudt buitenlanders huis, jarenlang je kop tegen muren', *de Volkskrant*, 19 juli 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881974:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
156. Auteur onbekend, 'Huis Amicales in Utrecht korte tijd bezet', *de Volkskrant*, 15 oktober 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881483:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
157. Auteur onbekend, 'In delft geïnstalleerd, gastarbeider kan klagen bij raad', *de Volkskrant*, 9 mei 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882290:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
158. Auteur onbekend, 'Industriebond wil actie tegen Marokko', *de Volkskrant*, 26 januari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880849:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
159. Auteur onbekend, 'Klacht organisaties bij justitie, Werkgevers weigeren illegalen verklaring', *de Volkskrant*, 23 juni 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880822:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
160. Auteur onbekend, 'Marokkaan, "Gastarbeider voelt zich soms slaaf"', *de Volkskrant*, 15 februari 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848705:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

161. Auteur onbekend, 'Marokkaan vol onbegrip krijgt vier maanden, gastarbeider wil belastinggeld terugkrijgen', *de Volkskrant*, 17 juli 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848806:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
162. Auteur onbekend, 'Meer aandacht gastarbeiders bepleit, "Religie Moslims miskend"', *de Volkskrant*, 14 juni 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881995:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
163. Auteur onbekend, 'Minder vraag in Europa naar gastarbeiders', *de Volkskrant*, 9 november 1966, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877687:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
164. Auteur onbekend, 'Moslims willen eigen moskee in Amsterdam', *de Volkskrant*, 22 augustus 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849688:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
165. Auteur onbekend, 'Mr Padon: Rem gewenst op werving gastarbeiders', *de Volkskrant*, 13 mei 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848829:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
166. Auteur onbekend, 'Na sluiting mijnen Marokkanen willen in Limburg blijven', *de Volkskrant*, 17 augustus 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849939:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
167. Auteur onbekend, 'Nieuwe linie', *de Volkskrant*, 19 juli 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849505:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
168. Auteur onbekend, 'NKV wantrouwt Marokkaanse vereniging', *de Volkskrant*, 8 januari 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881293:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
169. Auteur onbekend, 'Nu vooraf machtiging nodig, strenge controle gastarbeiders', *de Volkskrant*, 4 april 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848239:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
170. Auteur onbekend, 'Officier bepleit behandeling, verdachte van doodslag in vrijheid gesteld', *de Volkskrant*, 8 maart 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849005:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
171. Auteur onbekend, 'Officier ziet af van vervolging politieagenten', *de Volkskrant*, 30 augustus 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849695:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
172. Auteur onbekend, 'Onderzoek wijst uit: Werkloosheid staat los van gastarbeiders Spanjaarden in meerderheid', *de Volkskrant*, 24 januari 1967, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010847924:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
173. Auteur onbekend, 'Op de korte golf', *de Volkskrant*, 30 november 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848591:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
174. Auteur onbekend, 'Opheffing dreigt voor organisatie gastarbeiders', *de Volkskrant*, 14 augustus 1979,

- <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881943:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
175. Auteur onbekend, 'Periodiek richt zich op schoolproblemen', *de Volkskrant*, 2 oktober 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881392:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
176. Auteur onbekend, 'Poging tot doodslag, Eis van 3 jaar tegen Marokkaan', *de Volkskrant*, 17 december 1966, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877720:mpeg21:p029> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
177. Auteur onbekend, 'Presentator weg NOS-programma voor Marokkanen', *de Volkskrant*, 12 november 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881170:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
178. Auteur onbekend, 'Problemen Marokkanen samengevat in boekje', *de Volkskrant*, 17 december 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848606:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
179. Auteur onbekend, 'Proefschrift vraagt onderzoek', *de Volkskrant*, 4 maart 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880934:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
180. Auteur onbekend, 'Rechter weigert Amicales-dossier te verbieden Van onze verslaggeefster', *de Volkskrant*, 8 maart 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880937:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
181. Auteur onbekend, 'Rechter: vertaalde dagvaarding onnodig', *de Volkskrant*, 15 mei 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848754:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
182. Auteur onbekend, 'Regularisatie versoepeld "Illegale" Marokkanen krijgen nieuwe kans PSP-Kamerlid nog ontevreden', *de Volkskrant*, 7 januari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880833:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
183. Auteur onbekend, 'Rel Marokkanen tegen Polisario, politie ontzet Paradiso', *de Volkskrant*, 10 maart 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010879791:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
184. Auteur onbekend, 'Schouderklopje voor gastarbeiders', *de Volkskrant*, 13 mei 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848396:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
185. Auteur onbekend, 'Staat weigert toelating Marokkaan in geding voor vergunning', *de Volkskrant*, 13 juli 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881687:mpeg21:p008> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
186. Auteur onbekend, 'Stichting haalt Amicale voor rechter', *de Volkskrant*, 10 november 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881143:mpeg21:p008> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
187. Auteur onbekend, 'Stichting schrijft van Doorn, beperking van rol Amicales bepleit', *de Volkskrant*, 12 februari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880864:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

188. Auteur onbekend, 'Ten geleide "Vriendenkringen"', *De Volkskrant*, 12 maart 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880889:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
189. Auteur onbekend, 'Toevloed van gastarbeiders wordt geremd', *de Volkskrant*, 1 juni 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848437:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
190. Auteur onbekend, 'Twee misdrijven in zelfde buurt Man gearresteerd na moordpoging', *de Volkskrant*, 8 juni 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880253:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
191. Auteur onbekend, 'Tweetal rovers aangehouden', *de Volkskrant*, 7 januari 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010847986:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
192. Auteur onbekend, 'Twintig gastarbeiders woonden in schuurtje wethouder: "Deze mensen leefden in slavernij"', *de Volkskrant*, 18 september 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848885:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
193. Auteur onbekend, 'Van Veenendaal naar Nijmegen, Illegale gastarbeiders wettig ondergebracht', *de Volkskrant*, 13 februari 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848018:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
194. Auteur onbekend, 'Veel Marokkanen willen werken in Nederland', *de Volkskrant*, 16 oktober 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848171:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
195. Auteur onbekend, 'Verblijfspapier geweigerd, Illegalen in actie voor legalisatie', *de Volkskrant*, 12 december 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880613:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
196. Auteur onbekend, 'Verklaring geldt 400 man kerken beschermen gastarbeiders', *de Volkskrant*, 6 juli 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881963:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
197. Auteur onbekend, 'Voorzitter raad van arbeid: Gastarbeider nodig voor economie, werkkraacht gunstig beoordeeld', *de Volkskrant*, 2 oktober 1968, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848287:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
198. Auteur onbekend, 'Vragen in kamer aan Jurgens, Illegalen betogen tegen paszwendel', *de Volkskrant*, 1 juli 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881338:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
199. Auteur onbekend, 'Weduwe gewurgd: eis drie jaar', *de Volkskrant*, 21 maart 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848227:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
200. Auteur onbekend, 'Werkgever moet gastarbeider attest geven', *de Volkskrant*, 3 oktober 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881446:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
201. Auteur onbekend, 'Werkgroep DAR: Gastarbeiders ook taak voor minister Udink', *de Volkskrant*, 25 februari 1970,

- <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848384:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
202. Auteur onbekend, 'Wijk in Rotterdam toont aan: Eigen pensions vergroten gastarbeiders-probleem buurtbewoners geïntimideerd door kopers', *de Volkskrant*, 8 juli 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848798:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
203. Auteur onbekend, 'Wilde trek naar "welvaart", Fuik van werkloosheid bedreigt gastarbeiders', *de Volkskrant*, 20 oktober 1966, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877774:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
204. Auteur onbekend, 'Zestien pensions op zwarte lijst, PPR valt onderkomens gastarbeiders aan', *de Volkskrant*, 9 september 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848139:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
205. Baart, Suzanne, 'De raad van Europa heeft maatregelen aanbevolen voor gezinnen van gastarbeiders, onderwijs grootste probleem voor buitenlandse kinderen', *de Volkskrant*, 1 april 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848717:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
206. Baart, Suzanne, 'Gastarbeid: noodzakelijk kwaad', *de Volkskrant*, 11 mei 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849857:mpeg21:p027> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
207. Bresser, Jan Paul, 'Drie personen gewond bij steekpartijen', *de Volkskrant*, 7 september 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848519:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
208. Bresser, Jan Paul, 'Informatie en nuance centraal in bekrond boek van Jan Terlouw', *de Volkskrant*, 27 oktober 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849666:mpeg21:p027> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
209. Bueren, Peter van, 'De terugkeer van Bernhard Wicki, Een uit de kom geschoten talent', *de Volkskrant*, 4 mei 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882037:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
210. Ellenbroek, Willem, 'Bezetting kerk gaat vierde dag in, hongerstakers kleumend maar vasthoudend bijeen', *de Volkskrant*, 11 november 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881169:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
211. Eman, Hans, 'Marokkaanse vlijt in Tropenmuseum', *de Volkskrant*, 20 februari 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848380:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
212. Garschagen, Oscar en Ben Haveman, 'In Lombok staat iedereen met de rug tegen de muur', *de Volkskrant*, 31 december 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881827:mpeg21:p070> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
213. Gessel, Han van, 'Onderwijs & Gastarbeid, buitenlands kind krijgt nauwelijks kansen', *de Volkskrant*, 24 april 1979, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882028:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

214. Grein, Loek, 'Kritiek stichtingsdirecteur op legalisering: Gastarbeider blijft nog vogelvrij', *de Volkskrant*, 28 oktober 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881467:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
215. Groenhijzen, Charles, 'Krotbewoners vragen vergeefs om hulp, bloembak troost voor ellende', *de Volkskrant*, 17 juni 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882346:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
216. Harry, Lockfeer, 'Moderne slavernij in ons land', *de Volkskrant*, 2 januari 1971, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848617:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
217. Hens, Wil, 'FNV-visie te veel gebouwd op angst', *de Volkskrant*, 2 september 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882212:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
218. Hoek, Sietse van der, 'Zuidmolukkers centraal in thriller', *de Volkskrant*, 23 augustus 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010879960:mpeg21:p009> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
219. Jungschleger, Ineke, 'Gasten van Postema maken programma', *de Volkskrant*, 23 april 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880975:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
220. Klaassen, Jos, 'Gastarbeiders klagen pensionhouder aan, een verbijsterend mensenpakhuis', *de Volkskrant*, 20 juli 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849915:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
221. Klaassen, Jos, 'Illegale gastarbeiders gedupeerd, zwendel ontdekt in Marokkaanse passen', *de Volkskrant*, 30 juni 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880828:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
222. Kuipers-Vuyk, E. A., 'Schiedamse woede-uitbarsting nog niet meteen racisme', *de Volkskrant*, 21 augustus 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010856320:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
223. Liefthing, Hella, 'Buikhuisen signaleert rechtsongelijkheid, buitenlanders zwaarder gestraft', *de Volkskrant*, 16 april 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881715:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
224. Liefthing, Hella, 'De schimmige wereld van de Amicale', *de Volkskrant*, 6 maart 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880884:mpeg21:p035> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
225. Liefthing, Hella, 'Gastarbeiders gefotografeerd', *de Volkskrant*, 13 december 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880614:mpeg21:p013> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
226. Liefthing, Hella, 'Kunstenaar geboeid door gastarbeiders', *de Volkskrant*, 16 december 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881199:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
227. Liefthing, Hella, 'Welzijnswerk heeft gefaald, gemeente nu puinruimer in Marokkaans conflict', *de Volkskrant*, 20 april 1978,

- <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882328:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
228. Lindner, Jan Joost, 'Beleid tart minderheden', *de Volkskrant*, 15 maart 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010879796:mpeg21:p023> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
229. Pola, Alexander, 'Dag in, dag uit', *de Volkskrant*, 24 december 1966, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877726:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
230. Ruyter, Martin, 'De illegale gastarbeider laat zich niet uit zijn tent lokken', *de Volkskrant*, 29 maart 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881777:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
231. Samplonius, Wies, 'Antropoloog valt onderwijsbeleid aan', *de Volkskrant*, 14 juni 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880815:mpeg21:p033> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
232. Samplonius, Wies, 'Mr G. Enkelaar: "politie misbruikt macht", Gesjoemel met recht vreemdeling', *de Volkskrant*, 10 juli 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881090:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
233. Schie, Joop van, 'Greep op onderdanen in het buitenland, Marokkanen bevreesd voor amicale', *de Volkskrant*, 18 januari 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881302:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
234. Schie, Joop van en Henk Uilenbroek, 'Macht van ouwe Nol doet zich gelden, angst snoert getuigen de mond', *de Volkskrant*, 20 februari 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848024:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
235. Sontrop, Christa, 'Een medemens', *de Volkskrant*, 20 mei 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010882300:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 27 februari 2021)
236. Sprenger, Willem, 'Gastarbeider kreeg geen bijslag voor pleegkinderen in Marokko sociale actualiteiten', *de Volkskrant*, 11 februari 11 februari 1978, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881042:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
237. Sprenger, Willem, 'Gastarbeider sluitpost op balans van welvaartsmaatschappij', *de Volkskrant*, 23 november 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881231:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
238. Sprenger, Willem, 'Marokkaan werd invalide en verloor zijn werk', *de Volkskrant*, 15 januari 1972, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880390:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
239. Sprenger, Willem, 'Marokkaanse verkoos verlof boven werk', *de Volkskrant*, 10 mei 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880786:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
240. Sprenger, Willem, 'Moslim heeft recht op zijn feestdagen', *de Volkskrant*, 4 oktober 1975, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881447:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

241. Sprenger, Willem, 'Sociale actualiteiten, gastarbeider werkezel van de welvaart', *de Volkskrant*, 20 juni 1970, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848478:mpeg21:p019> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
242. Sprenger, Willem, 'Voor Ali ben Mohammed geen brood op de plank', *de Volkskrant*, 1 juni 1974, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849874:mpeg21:p021> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
243. Sprenger, Willem, 'Voor Islamieten begint de Ramadan', *de Volkskrant*, 29 september 1973, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849642:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
244. Stoker, 'Vrij', *de Volkskrant*, 31 oktober 1980, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880070:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
245. Uilenbroek, Henk, 'Smokkelarij loont beter in moderne tijd', *de Volkskrant*, 13 december 1969, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848324:mpeg21:p029> (geraadpleegd op 27 februari 2021).
246. Uilenbroek, Henk, 'Van KZ-syndroom tot Exile-syndroom', *de Volkskrant*, 9 april 1977, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881710:mpeg21:p017> (geraadpleegd op 14 februari 2021).
247. Wolffensperger, Gerrit Jan, 'Marokkaanse arbeiders', *de Volkskrant*, 17 januari 1976, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010880842:mpeg21:p020> (geraadpleegd op 14 februari 2021).

Verhalenbundels

Cottaar, Annemarie en Nadia Bouras, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).

Soetens, Nelly W., '10 portretten van gastarbeiders', in: *Kosmo-story* 30 (Odijk 1972).

Yildirim, Sahin, Ineke van der Valk en Hanina Ajarai, *Een halve eeuw in Nederland 1969-2019. De Marokkaanse arbeidsmigratie in 50 verhalen van Marokkaanse gastarbeiders en Nederlanders* (Rotterdam 2016).

Note: Ahmed Driss El Boujoufi (6) en Mustapha Slaby (8) komen zowel in de verhalenbundel van Yildirim als Cottaar voor. Voor de nummering is daarom de bundel *Een halve eeuw in Nederland 1969-2019* aangehouden. In de voetnoten wordt wel naar beiden bundels verwezen waarin ze aan het woord komen.

Een halve eeuw in Nederland 1969-2019

- (1) Kouider Amraoui (1936, Meknes)
- (2) Mohammed Bouhayoufi (1940, Taza)
- (3) Hayat Ajib (1953, Safi)
- (4) Larbi Ben Alilou (1948, Larache)
- (5) Omar Miloudi (1945, Izbarien Rouadi)

- (6) Ahmed Driss El Boujoufi (1945, Ben Said)
- (7) Assia Chouli-Ben Chekh (1955, Tanger)
- (8) Mustapha Slaby (1942, Marrakech)
- (9) Abdou Menebhi (1949, Larache)
- (10) Mohammed Mustapha Douhaha (1944, Safi)
- (11) Abdullah Agourram (1946, Sousse)
- (12) Zouggar Raji (1948, Tafergalt)
- (13) Driss Izemrane (1946, Taza)
- (14) Mohammed Laroussi Tahiri (1952, Tanger)
- (15) Hassan Hajji (1940, Beni Ammard)
- (16) Abdellah Laâguili (1948, Tissa)
- (17) Mohammed Chihab (1932, Skoura)
- (18) Rahma el Mouden (1959, Tanger)
- (19) M'Barek Igharghar (1947, Ait Isfoul Tazzrine)

Marokkanen in Nederland

- (20) Drissa Benaich (1950, Meknes)
- (21) Mohammed Berrezzouk (1946, Beni Amir)
- (22) Lahoussine Ait Chitt (1949, Amizmiz)
- (23) Mohammed Gribi (1938 of 1940, Dar Gueddari)
- (24) Ahmed Alouani (1936, Beni Mellal)
- (25) Amar Denna (1948, Berkane)
- (26) Mohammed Achahboun (1951, Tighza)
- (27) Mustapha Jbilou (1944, Temsamane)
- (28) Lakhdar Maazouzi (1932, Jerada)
- (29) Miloud Boustani (1941, Douar Azkarti)
- (30) Ali Mabtoul (1948, Berkane)
- (31) Mohammed Benmoussa (1943, Al Hoceima)
- (32) Abdeslam Hebri Mohammed Abdeles (1937, Beni Bouyahyi)
- (33) Hassan Duoho (1939, Al Hoceima)
- (34) Mohammed Amrino (onbekend)
- (35) Brahim Bouras (1947, Ait Baamrane)
- (36) Hoessein Hajji (1945/1950, Ouarzazate)
- (37) Abdelkader El Ganfoud (1939, Nador)
- (38) Ibrahim Ikelouf (1942, Beni Mellal)
- (39) Mohammed Temsamani (1946, Temsamane)
- (40) Mohammed Omar Moussa (1929, Beni Abdellah)
- (41) Hamid Chimlali (1933, Midar)
- (42) Bouchaib Saadane (1946, Sidi Slimane)
- (43) Mohammed El Yakoubi (1952, Beni Touzine)
- (44) Mohammed El Ghazi (1954, Mont Arouit)
- (45) Ali Chouli (1941, Beni Ahmed)
- (46) Ahmed Zakri (1952, Taza)
- (47) Larbi Yahya (1943, Gerouan/Meknes)
- (48) Yamina Berrezzouk-Debbali (1957, Sidi Boubaker)

- (49) Hoceine Mnine (1943, Touareg/Salé)
- (50) Fouad Bennis (1948, Meknes)
- (51) Ali Sabir (1942, Cassablanca)
- (52) Ahmed Zakri (1952, Taza)
- (53) Abdelwahid Bennour (1947, Meknes)
- (54) Benmehdi Abbas (1949, Tetouan)
- (55) Mohammed Echarrouiti (1950, Al Montagzirt Zaraqat)
- (56) Haj Mohammed Aroug (1930, Casablanca)
- (57) Ali Belhaj (1949, Ain Hamra)
- (58) Abdelslam Ulichki (1939, Tetouan)
- (59) Mohammed Rabbae (1941, Berrechid)
- (60) Abdou Menebhi (1952, Larache)

10 portretten van gastarbeiders

- (61) Allal Mohammed Ashad (onbekend, El Hoceima)
- (62) Achmed B. (1928, Meknes)
- (63) Omar Mezziani (onbekend)

Bibliografie

- Alba, Richard and Victor Nee, *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge 2003).
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2006).
- Arib, Khadija, *Couscous op zondag. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2009).
- Bel Ghazi, Hassan en Riemke Boot, *Van Marokko naar Nederland. Herinneringen van een gastarbeider* (Den Bosch 1989).
- Benali, Abdelkader, *De weekend miljonair* (Amsterdam 2019).
- Berg-Eldering, Lotty van den, 'Moroccan families in the Netherlands', *Netherlands journal of sociology* 15 (1979) 1, 73-82.
- Boeije, Hennie, *Analysis in Qualitative Research* (London 2010).
- Bouras, Nadia, *Een klas apart. Geschiedenis van een Arabische School in Amsterdam* (Amsterdam 2020).
- Bouras, Nadia, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012).
- Bovenkerk, Frank (eds.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (Amsterdam 1980).
- Burke, Peter, *What is Cultural History?* (Cambridge/Medford 2019).
- Campos-Delgado, Amalia, 'Counter-mapping migration. Irregular migrants' stories through cognitive mapping', *Mobilities* 13 (2018) 4, 488-504.
- Çancakya, Sinan, *Mijn ontelbare identiteiten* (Amsterdam 2020).
- Dipsaus, *De goede immigrant. 23 visies op Nederland* (Amsterdam 2020).
- Dvorak, Marta and W.H. New, *Tropes and Territories. Short Fiction, Postcolonial Readings, Canadian Writings in Context* (Montreal 2007).
- Eberl, Jakob-Moritz e.a., 'The European media discourse on immigration and its effects. A literature review', *Annals of the International Communication Association* 42 (2018) 3, 207-223.
- Elliot, Gerber B.D. and S. Sinke, *Letters Across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants* (New York 2006).
- Essakkati, Hayat, 'Opinie: Wie Marokkaanse jongeren wil begrijpen, moet kijken hoe hun moeders zijn behandeld', *de Volkskrant*, 25 september 2020, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wie-jonge-relschoppers-wil-begrijpen-moet-kijken-hoe-hun-moeders-zijn-behandeld~baa227cd/> (13 juni 2021).
- Fanon, Frantz, *Black Skins White Masks* (New York 1989).

- Farris, Emily M. and Heather Silber Mohamed, 'Picturing immigration. How the media criminalizes immigrants', *Politics, Groups, and Identities* 6 (2018) 4, 814–824.
- Gates, Henry Louis, 'The Trope of a New Negro and the Reconstruction of the Image of the Black', *Representations* 42 (1988) 1, 129-155.
- Gee, James Paul and Michael Handford, *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (London 2012).
- Gillet, Rachel A., *At Home in Our Sounds. Music, Race, and Cultural Politics in Interwar Paris* (Oxford 2020).
- Goffman, Erving, *Stigma. Noties over de omgang met een geschonden identiteit* (Utrecht 2018).
- Goffman, Erving, *The Presentation of The Self in Everyday Life* (London 1959).
- Gondola, Charles Didier, 'Dream and Drama. The Search for Elegance among Congolese Youth', *African Studies Review* 42 (1999) 1, 23-48.
- Grever, Maria en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Gusdorf, G., 'Conditions and Limits of Autobiography', in: R.A. Chansky and E. Hipchen (eds.), *The Routledge Auto/Biography Studies Reader* (London/New York 2016) 24-30.
- Hartman, Saidiya V., *Scenes of subjection. Terror, Slavery, and Self-making in Nineteenth-Century America* (New York 1997).
- Heidenreich, Tobias e.a., 'Political migration discourses on social media. A comparative perspective on visibility and sentiment across political Facebook accounts in Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 46 (2020) 7, 1261–1280.
- Holt, Lanier Frush, 'Writing the Wrong. Can Counter-Stereotypes Offset Negative Media Messages about African Americans?', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 90 (2013) 1, 108-125.
- Houtum, Henk van and Rodrigo Bueno Lacy, 'The migration map trap. On the invasion arrows in cartography of migration', *Mobilities* 15 (2020) 2, 196-219.
- Huisman, Marijke, 'Autobiography and Other Life Narratives', in: *Bloomsbury online resource book. Theory, Method and Historiography Collection* (London 2021).
- Hunt, Lynn, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (California 1984).
- Jones, Trina and Kimberly Jade Norwood, 'Aggressive Encounters & White Fragility. Deconstructing the Trope of the Angry Black Woman', *Iowa Law Review* 102 (2017) 5, 2017-2070.
- Karpinski, Eva C., *Borrowed Tongues. Life Writing, Migration and Translation. Life Writing Series* (Waterloo 2012).
- Kenniscentrum Immaterieel erfgoed Nederland (KIEN)
<https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/watisimmaterieelerfgoed> (5 februari 2021).
- Laarman, Charlotte, *Oude onbekenden. Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten in Nederland, 1945-2005* (Hilversum 2013).
- Leezenberg, Michiel en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017).
- Lucassen, Leo en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018).
- Lucassen, Leo en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006).
- Malik, Asiya, 'Remembering Colonial Pasts. Nostalgia, Memory and the Making of a Diasporan Community', *American Review of Canadian Studies* 44 (2014) 3, 308–320.
- Mastro, Dana E., 'A social identity approach to understanding the impact of television messages', *Communication Monographs* 70 (2003) 2, 98–113.
- Meer, Rafaëla van der, 'Hoe kwamen Marokkaanse gastarbeiders naar Nederland?' NPO: Andere tijden, <https://npofocus.nl/artikel/7771/hoe-kwamen-de-marokkaanse-gastarbeiders-naar-nederland-> (7 december 2020).

- Mitchell, Jasmine, *Imagining the Mulatta. Blackness in U.S. and Brazilian Media. Mixed-race women and popular culture in Brazil and the United States* (Illinois 2020).
- Nyman, Jopi, *Displacement, Memory, and Travel in Contemporary Migrant Writing. Studies in Comparative Literature* (Leiden 2017).
- O'Brien Gonzalez, Benjamin e.a., 'Framing Refuge. Media, Framing, and Sanctuary Cities', *Mass Communication and Society* 22 (2019) 6, 756–778.
- Pattynama, Pamela, 'Assimilation and Masquerade. Self-constructions of Indo-Dutch Woman', *The European Journal of Women's Studies* 7 (2000) 3, 281-299.
- Pratt, Mary Louise, 'Arts of the contact zone', *Profession* 91 (1991) 33-40.
- Prins, Boukje, *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2000).
- Regionaal Archief Zuid-Utrecht; Utrecht; 1954-19854; Stichting Plein; 248-1; Stichting Sjaloom; 248-1; Piet Reckman 248-2-248-3; <http://www.rhczuidoostutrecht.com/PDF/T00248.pdf> (12 december 2020).
- Saleem, Muniba and Srividya Ramasubramanian, 'Muslim Americans' Responses to Social Identity Threats. Effects of Media Representations and Experiences of Discrimination', *Media Psychology* 22 (2019) 3, 373–393.
- Scheffer, Paul, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).
- Seet Wong, Hertha D., 'Native American Life writing', in: Joy Porter (red.), *The Cambridge Companion to Native American Literature* (United Kingdom 2005) 125-144.
- Smith, David and David Deacon, 'Immigration and the British news media. Continuity or change?', *Sociology Compass* 12 (2018) 9, e12618.
- Smith, Sidonie and Julia Watson, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minnesota 2010).
- Soetens, Nelly W., *AKPG. Aktiekomitee Pro Gastarbeiders* (Rotterdam 2012).
- Soetens, Nelly W., *Gastarbeiders, wat heeft het hun gebracht? Autobiografisch verslag over het Aktiekomitee Pro Gastarbeiders* (Rotterdam 2008).
- Spencer, Sarah, *The migration debate* (Bristol 2011).
- Stoler, Laura Ann, "'Tense and Tender Ties.' The Politics of Comparison in North American History and (Post) Colonial Studies' *The Journal of American History* 88 (2001) 3, 829-865.
- Strijp, Ruud A., *Om de Moskee. Het religieuze leven van Marokkaanse migranten in een Nederlandse provinciestad* (Amsterdam 1998).
- The Black Archives, <https://www.theblackarchives.nl/over-ons.html> (5 februari 2021).
- Theorin, Nora, 'Maintainers of Ethnic Hierarchies? Investigating the Relationship Between Media Use and Attitudes Toward Perceived Remote Versus Perceived Close Immigration', *Mass Communication and Society* 22 (2019) 6, 827–850.
- Theunis, J.M., *Gastarbeiders-lastarbeiders. Ongewenste vreemdelingen? Discriminatie? Gemiste kansen?* (Hilversum 1968).
- Tinnemans, Will, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994).
- Trouillot, Michel, *Silencing the Past. Power and the production of history* (Boston 1995).
- Twist, Kees van, *Gastarbeid ongewenst. De gevestigde organisaties en buitenlandse arbeiders in Nederland* (Baarn 1977).
- UNESCO, <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003> (5 februari 2021).
- Van Dale woordenboek, <https://uu-vandale-nl.proxy.library.uu.nl/zoeken/zoeken.do> (5 februari 2021).
- Vermeulen, Hans and Rinus Penninx, *Immigrant integration. The Dutch Case* (Amsterdam 2000).
- Viola, Lorella and Jaap Verheul, 'One hundred years of migration discourse in the times. A discourse-historical word vector space approach to the construction of meaning', *Frontiers in Artificial Intelligence* 3 (2020) 64.
- Wentholt, Rob e.a., *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk* (Leiden 1967).

- Wester, Fred, 'Goffman als basis voor frame-analyse en framingonderzoek', *Kwalon: Tijdschrift voor kwalitatief onderzoek* 22 (2017) 2, 21-31.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *WRR-rapport nr. 103. Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving* (Den Haag 2020).
- Wijffjes, Huub en Frank Harbers, *De Krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019).
- Willems, Wim, *De uittocht uit Indië 1945-1995. De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2001).